

גוגול כהיסטוריון בתולדותיה של המזרחנות הרוסית*

רומן וטר

מאמר זה מנתח את מסתו של הסופר הרוסי ניקולאי גוגול 'אל-מאמון' ומציב אותה בהקשר ההיסטורי שבו נכתבה. מסה זו, השייכת ל'תור הזהב' בספרות הרוסית, עומדת במפגש הדרכים שבין הספרות למדע המזרח הרוסי ומעידה על ההשפעה ההדדית ביניהן. 'אל-מאמון' מציגה את גוגול הן כהיסטוריוגרף המבקש לקדם אסכולה חדשנית בלימודי ההיסטוריה, הן כפולמוסן חברתי היוצא נגד עריצותו של הצאר ניקולאי I והן כהיסטוריון של העולם המוסלמי העתיק. ניתוח הטקסט בהקשרו ההיסטורי יראה כי מדובר במשל חברתי-פוליטי. כמו כן עוקב המאמר אחר התפתחותה של המזרחנות האקדמית ברוסיה מראשית המאה השמונה עשרה ועד שנת 1917, במקביל לגדילתה של המדינה הרוסית לממדים אימפריאליים ולצמיחתה של התרבות הרוסית המודרנית. הטענה המרכזית היא כי הפריחה התרבותית והמדעית ברוסיה החל מימיו של הצאר פטר I הייתה כר לכינונה של אופוזיציה לא פוליטית לרודנות הצארית. אופוזיציה זו באה לידי ביטוי, בין היתר, בתחום הביניים שבו התערבה המזרחנות המדעית בספרות ובהגות החברתית הרוסית, בהחדירה אליהן נימות אוריינטליסטיות גזעניות. המאמר מציע את המונח 'אוריינטליזם פופולרי' להגדרתו של תחום ביניים זה ומסכם ש'אל-מאמון' מאת גוגול הנו יצירה ייצוגית של סוגה זו בתרבות הרוסית.

הקדמה

המאמר להלן יכרוך יחד שני פרקים בתולדות חיי הרוח של האימפריה הרוסית. הוא יתאר בקצרה את התפתחותו של מדע המזרחנות ברוסיה מראשית המאה השמונה עשרה ועד מהפכות 1917 וינתח את מסתו של ניקולאי גוגול (1809-1852) 'אל-מאמון', לאור המגמות שמשלו בקרב האינטליגנציה הרוסית בזמנו והחוקים שהותירה המזרחנות הרוסית על דמותה של תרבות רוסיה (המסה בתרגום לעברית מופיעה אחרי מאמר זה). מאמר זה

---

* אני מודה מקרב לב לד"ר נורית צפריר, לד"ר משה גמר ולפרופ' עמי איילון מאוניברסיטת תל אביב על הקריאה וההערות.

מבקש למלא חסר בהיסטוריוגרפיה העברית של המזרחנות העולמית, שאין בה כמעט כל זכר להישגיו של מדע המזרח הרוסי מחד גיסא, ולקרוע צוהר להיבט נשכח בחייו ובהגותו של גוגול מאידך גיסא. כל בן תרבות יודע שגוגול היה סופר, סופר דגול, מאבות הסיפורת הראליסטית והסיפורת הפנטסטית בשפה הרוסית, אינטלקטואל שנודעה לו השפעה עולמית הודות לעצמת קולמוסו. כאן יוצג גוגול אחרת: הוא ישמש אבן בוחן למצבה של המחשבה החברתית, הפוליטית והאקדמית הרוסית בהופיעו בתור הוגה דעות והיסטוריון של עולם האסלאם הקדום. מסת על הח'ליפה אל-מאמון תוצב בהקשרים היסטוריים ורעיוניים, תיבחן הזיקה בינה ובין מדעי המזרח ברוסיה ותוארנה כמה מסוגיות היסוד שהעסיקו את אנשי הרוח הרוסים בימיו של גוגול.

מחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה היא תקופה מעצבת בתולדות התרבות הרוסית החדשה. אם במחציתה הראשונה של המאה השמונה עשרה חולל הצאר פטר I (שלט בשנים 1689-1726) את המהפכה במבנה החברתי והמדיני של רוסיה, הרי שבשדה התרבות הבשילו הרפורמות שלו לכדי מהפכה של ממש רק כמאה שנים מאוחר יותר. בעידן הזה התהוותה לשונה של הספרות הרוסית המודרנית והייתה לבסיס שעליו כוננו חיי הרוח הרוסיים על שלל תחומיהם. השירה והפרוזה הרוסיות, העיתונות הרוסית, המדעים העיוניים והאמפיריים היו מגולם לפרפר בעשורים מעטים אלו. אלכסנדר פושקין (1799-1837), מיכאיל לרמונטוב (1814-1841), וסיליי ז'יקובסקיי (1783-1852) ואחרים חידשו את פניה של השירה הרוסית בעידן הזכור כ'תור הזהב' שלה; פושקין, לרמונטוב וגוגול הניחו את היסודות לפרוזה הרוסית, ואלו הזינו את הקלסיקאים במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה; ויסאריון בלינסקיי (1811-1848) יצר את סוגת המסה הרוסית ואת ביקורת החברה והתרבות; מסורת האפוס העממי מצאה את דובריה בדמותם של פייטן הכפר והאדמה אלכסיי קולצוב (1809-1842) ושל הטריבון ניקולאי נקראסוב (1821-1877); והפילוסופיה הרוסית הוציאה את שמה לפניה בזכותו של פטר צ'אדאייב (1794-1856). באותה העת חדלה המזרחנות הרוסית מלתקוט את מדעי המזרח האירופיים והייתה למדע עצמאי.

במאמר הזה נקשור בין צמיחתן של התרבות וההגות הרוסית לצמיחתה של המזרחנות הרוסית, מאחר שזו אף זו שיקפו בדרכן שלהן את היווצרותה של הזהות הרוסית הלאומית-הרוחנית המודרנית. כידוע, גרעינה של המדינה הרוסית החדשה הוא נסיכות מוסקבה, אשר עטפה את כתפיה באצטלתה של 'רומא השלישית' בקרוס רומא השנייה - קונסטנטינופול - ב-1453. בכך הצהירה מוסקבה על עצמה כנושאת לפיד הנצרות האירופית המערבית מזה וכבעלת זיקה של אהבה-שנאה למזרח, אותו מזרח שהחריב את קונסטנטינופול ושאליו שלחה עתה מוסקבה את זרועות הכיבוש שלה, מזה. שאלת ההגדרה העצמית של רוסיה כמתווך - או שמא כחוצץ - בין שני עולמות אלו רודפת מאז ועד היום כל רוסי תהווה על מקומם של ארצו ושל עמו בעולמנו המסוכסך.

כאשר החלה רוסיה החדשה לצמות בימי פטר I התחדדה השאלה הזאת ביתר שאת. ניתנה לה הכרעה מעשית עוד בימי פטר עצמו, הלא הוא הצאר ש'קרע את האשנב לאירופה'. במאה השמונה עשרה הגדירה רוסיה את עצמה מדינה אירופית, ועתה צריך היה לבוא על פתרונו הניגוד בין פניה האירופיות להיותה למעשה מעצמה אסיאתית-מזרחית מן הבחינה הגאוגרפית. שני זרמים בהגות הרוסית ביקשו ליישב את הניגוד: האירופופילים והסלאבופילים. האירופופילים גזרו כי על רוסיה לפנות אל אירופה מן הבחינה המדינית והתרבותית. לדידם אין כל סתירה בין דמותה המערבית של המדינה להיסטוריה 'האסיאתית' הרוסית, שכן רוסיה תהיה לגשר שיחבר את המערב עם המזרח ואת המזרח עם המערב. רוסיה תטמיע את מורשת המזרח, ומורשת זו היא שתעצים את אופיה האירופי, שכן המזרח יהיה לחלק מן המערב. על גישה זו חלקו הסלאבופילים, שלדידם עומדות ההיסטוריה הסלאבית וההיסטוריה הרוסית בפני עצמן, ואין לצרפן באורח מלאכותי לתולדותיה של אירופה. לרוסיה תפקיד היסטורי ייחודי, בהיותה נקודת המפגש בין המזרח למערב, ואין להטותה לקוטב זה או אחר, שכן היא תבחר את דרכה בתוך הסטיכיה ההיסטורית.

ידם של האירופופילים הייתה על העליונה. טעם אחד מני רבים לכך הוא מאפייין הנטוע בבסיסן של שתי ההשקפות, אשר השתלב בטבעיות באירופופיליה אולם היה לכשל יסודי במשנה הסלאבופילית – והוא המבט האוריינטליסטי מזרחי. אלו ואלו הסכימו כי אין לדחות מערב מפני מזרח, מפני שהמזרח נתפס כבעל עבר מפואר והווה עלוב. הערצת המזרח שחטאו בה הסלאבופילים והאירופופילים כאחד הייתה הערצה למזרח ההיסטורי המדומיין, למזרח של הארון אל־רשיד, של אל־מאמון, של עמר אל־ת'יאם ושל סַעֲדִי. באוטופיה החברתית ששאפו אליה, עמדה מורשת מזרחית זו ליטול חלק בבניינה של הזהות הרוסית אחרי שתתוקן לפי מורשת המערב, מורשת שהיא גם עבר וגם הווה בעלי תוקף.¹ המזרח היה בעיניהם מופת לקיפאון, לאחידות ולאי סדר

1 ולדימיר סולוביוב (1853-1900), 'פאן־מונגוליות' (1894): 'פאן־מונגוליות! השם הוא פרא, / אך מלטף הוא את אזני, / וכמו בשורה בו מבושרת / על גורתו של אדוני. [...] מפאתי מזרח או יַעַל / אומה פלונית ונכריה, / ומהלמות גורל ממעל / נמוטה רומי השנייה. / מאבדון בִּיצָנֶן לבנו / מוסר לקחת לא נשית; / ולרוסיה חָנַף יִשְׁנֶנו: / את רומי, רומי השלישית! / לו כן יהי! לא עוד המעיטו / חיצי תגמול של זעם־יָה, / ופורענות שנייה ימיטו / גויים שקמו לתחייה. / מִמִּי מֵלְאִי, הרחק מזרחתה, / מושלי איים עד גבול אלטאי / – עם חומתה של סין שִׁחָה, / קיבצו גורדים כגוב־גוב־י. [...] הה רוס! פְּנֵה הדר תְּמוֹלֶיךָ, / נִשְׂרָף כְּפּוֹל ראש מושלך ברחוב, / ישעשעו קרעי דגלֶיךָ / ילדי הגזע הצהוב. / ישפיל רוחו בגיל ורעד / אשר הרשיע את הברית. / גם רומי השלישית כורעת, / ולא תהיה עוד רביעית.' אלכסנדר בלוק (1880-1921), 'סקיתים' (1918): 'אתם – מיליונים. אנו – תהום, ותהום, ותהום. / נָסוּ אלינו קרב בניינים! / כן, סקיתים הננו! כן, אסיאתים, / רעבתנים, פּוֹלִי עֵינֵינוּ! / לָכֵן

תודעתי וחברתי. תפיסה זו באשר למשמעותן ההיסטורית ולייעודן של ציוויליזציות (ועוד ניתקל בה אצל גוגול) הנה אחד מעקרונות היסוד של האורינטליזם הרוסי – אורינטליזם ששגשג באמנויות, בתרבות ובספרות, וכן במזרחנותה של רוסיה (ראו Batunsky 1990: 1-11).²

שני אירועי מפתח בראשית המאה התשע עשרה עיצבו את הלך הרוחות של האינטליגנציה הרוסית: המלחמה נגד נפוליאון ב-1812, ומרד הקצינים והאצילים הדקבריסטים במקביל לעלייתו לשלטון של ניקולאי I ב-1825 (מלך עד 1855), צאר הזכור לשמצה בשל סגנונו הראקציוני והקיפאון שכפה על חיי החברה והתרבות ברוסיה. בעקבות המאורע הראשון אחז פריץ של התלהבות פטרויטית ושל סולידריות במרבית העם, בעוד המעמד המשכיל רואה בו חוויה מתקנת שבעקבותיה תרבה החירות ברחבי האימפריה. הדבר לווה בפתיחת מבועים של יצירה תרבותית וספרותית מחד גיסא ובהופעתם של זרמים חתרניים ועוינים למשטר בהגות ובמעשה מאידך גיסא. חיסולן של מגמות ההתנגדות למשטר ודיכוי המרד בדצמבר 1825 ציינו את התנפצותן של תקוות החירות ואת שקיעתם של החיים הפוליטיים והחברתיים ברוסיה בתרדמה ארוכה, אשר ממנה הקיצו רק במלחמת קרים שהחלה ב-1853. בשנים אלה ביצר ניקולאי I את המנגנון הפקידותי והחניק כל ניסיון לערער על שלטונו. בשנות השלושים והארבעים נעה רוסיה במהרה לקראת יצירתו של משק קפיטליסטי והתנערות משרידי הפאודליזם. הניעות החברתית התאפשרה ביתר קלות וכנגדה הסתמנה שקיעתו של מעמד האצולה הוותיק שחש כי הקרקע נשמטה והלכה מתחת לרגליו. התרחבו שורותיו של הציבור המשכיל, גבר העניין בחינוך, בספרות ובאמנויות והפער בין האליטה התרבותית לאלטיה

- דורות, ולנו - אך שעה. / כעבדים, ראשם יכפו, / החוקנו תריס בין שני גזעי שנאה / - של המונגולים ואירופה! [...] עולם ישן! בטרם תישמד / ובהבלי עונג תשתוחח עוד. / עמוד, חכם, כאדיפוס עומד / מול ספינקס, החד חידה ניצחת. / זו רוסיה - ספינקס. בצער ושמחה, / עת דם שחור ניגר ממנה, / היא צופיה, היא צופיה בך / גם אוהבה וגם עוינת. [...] אלינו בואו! מאימי קרבות / בצל שלומנו בואו הנה! / בעוד מועד - שמשו החרבות, / הה חברים! אחים נהא נאו! / שאם לא כן, גם לנו לא אכפת, / גם אנו עלולים לְמַעַל! / ימים, ימים - יקלכם לעד / הדור הבא אכול הרעל! / אל מַעֲבִים, אל יער בהרֶחֱב / מפני אירופה מעונגת / אוי נסור. ולפתע נשרבב / פרצוף של אסיה מנגד. / לכו כולכם, לכו נא לאוראל! / הו רוסיה, את הדרך גְלִי / לקרב פלדות בסוד האינטגרל / עם גדוד הפרא המונגולי. [...] באחרונה - עולם ישן, עצור! / קריאה ליום טוב נאדר היא. / באחרונה לחג אחווה ואור / קורא הנְבֵל הברברי' (שלונסקי 1971: 23-24, 86-90).

2 תוך דיונים אלו עלתה שאלת מעמדה של הנצרות המזרחית, שכן 'מזרח' הוא 'מזרח', על שלל אמונותיו האקזוטיות, ונצרות היא 'מערב'. אחד הפתרונות שהוצעו היה להגדיר את רוסיה הפראבוסלאבית, יורשתה של ביוזן, כמגלמת הנצרות המזרחית, וכך לפצל בין שני מרכיבי הסותרים של המונח (Batunsky 1990: 11-13).

השלטונית העמיק. מאחר שנאסרה כל פעילות פוליטית חתרנית גלויה, ניתבו המשכילים את אי־שביעות רצונם מן השלטון לכלי מבע תרבותיים והספרות התנתקה סופית מחיבוק הדוב של הכנסייה ושל הממסד השלטוני. התביעה לתמורה התבטאה, בין היתר, בהתרפקות על מקורותיה המפוארים של המדינה הרוסית: מערכות המצביא אלכסנדר נבסקיי במאה השלוש עשרה ומלחמת 1612 נגד הפולשים הפולנים, וכן בקריאה להתבונן ברוח העם הרוסי ובמאוייו ולהבינם לעומק. אופקיו של המעמד המשכיל התרחבו והופיעו ניצניה הראשונים של הלאומיות הרוסית, אשר לפחות בכמה מזרמים התייצבה כאופוזיציה לשלטון הצאר (פוסלוב 1953: 11-26).

גוגול וה'ערבסקות'

ב־1831 התמנה גוגול בן העשרים ושתיים למורה להיסטוריה במכללת האגודה הפטריוטית לנשים בסנקט פטרבורג הבירה ועבד במשרה זו כשלוש שנים. אולם נראה כי שכרו היה דל מלספק את צרכיו וב־1833 הוא ביקש להתקבל כמרצה להיסטוריה באוניברסיטת קייב שאך זה נפתחה. לשם כך אף חיבר את מאמרו 'על הוראת ההיסטוריה הכללית', שפורסם בביטאנו של משרד החינוך העממי אך לא זיכה אותו בתפקיד הנכסף. מאוכזב חזר גוגול לעיר הבירה ושם קיבל משרה של מרצה זוטר להיסטוריה של ימי הביניים ושל העת העתיקה באוניברסיטת פטרבורג, וכיהן בה עד סוף 1835. משנטש את ההוראה, לא שב אליה עוד ולא הוסיף לפתח את טיוטות החיבורים שנתרו מן השנים האלה (גוגול 1966: VII: 412-416 ועוד).

ניסיונו של גוגול כמרצה להיסטוריה הניב מפה נפש בלבד. הן מכתביו והן זכרונות שהותירו תלמידיו באוניברסיטה מעידים כי גוגול הצליח לכבוש את לב שומעיו בשתי הרצאות בלבד ('על ימי הביניים' ו'אל־מאמון'; ולא במקרה היו שתי אלה בין ההרצאות הראשונות שהרצה [גוגול 1953: 400; גוגול 1966: VI: 537, VII: 13, 136; אננסקיה 1910: 24-26; Magarshak 1957: 106; Maguire 1994: 266-267]). פרשנים וביוגרפים מציעים ארבע סיבות עיקריות לכישלונו: היעדר ידע מעמיק ועצמאי בנושאים שהופקד עליהם; חוסר הכשרה לשמש כמרצה; מחסור בזמן להוראה ולכתיבה היסטורית (בראשית שנות השלושים החל גוגול לחבר את יצירותיו הגדולות המוקדמות ולא נותר בידיו די זמן לקיים את התחייבויותיו כמרצה); לבסוף, קנאה ויחסים עכורים אשר שררו בינו ובין עמיתיו במוסדות שלימד בהם. מיעוט הזמן שעמד לרשותו לעסוק בהוראת ההיסטוריה משתקף בכתבים שנתרו לנו מן התקופה הזאת: באסופת המאמרים, הרשימות והסיפורים ערבסקות, אשר פורסמה בינואר 1835, רק שש מתוך שש עשרה היצירות עוסקות במישרין בהיסטוריה ובדרכי הוראתה. כמו כן, מעטות הן הטיוטות להרצאות ששרדו מן השנים האלה. יחד עם זאת, גוגול ניסה להוציא מתוק מעו ובאחד ממכתביו סמוך

להתפטרותו מן האוניברסיטה הוא מספר שהניסיון שרכש בהוראה הרחיב את אופקיו, הקנה לו דעת והראה לו כיווני מחשבה חדשים (גוגול 1966: VII: 136-137).
 אכן גוגול הפיק תועלת משנות ההוראה: הוא השיג דריסת רגל בחוגים המשכילים של פטרבורג, רכש ידיעות בהיסטוריה, בספרות ובמדעים וגיבש את עקרונותיו האמנותיים. אשר ליכול היצירה מן השנים הללו, הרי שהוא מצטמצם לאותו ספר צנוע, ערבסקות, שנכלל בו המאמר על אל-מאמון (גוגול 1966: VI: 96-102).³ ערבסקות – כשמו כן הוא: אוסף של מאמרים, מסות, משלים וסיפורים על הכול בכול, החל באמנות הגותית, התהוותה של ההיסטוריה המודרנית, שבחיו של פושקין, שירי עם אוקראיניים וכלה בסיפורים: 'רשימותיו של מטורף', 'שדרות נבסקיי' ו'הדיוקן'. ידוע כי גוגול שאף לחבר ספר היסטוריה וגאוגרפיה מקיף ועתיר כרכים, ואף החל לאסוף חומר לשם כך,⁴ אולם עבודתו הספרותית הרבה לא הניחה לו לעשות כן. לפיכך, אנו יכולים לראות במאמריו ההיסטוריים, הגאוגרפיים והאתנוגרפיים זכר לאותה תכנית גדולה. לא בכדי הרעיונות שמעלה גוגול במאמרים הללו חורגים מתחומי העניין הצרים של כל מאמר ומאמר ונוגעים בנושאים נרחבים וגדולים, אשר דרכם מבטא המחבר את השקפת עולמו. כמו כן, אפשר שאת המאמר הזה לא ייעד גוגול לערבסקות בלבד, כי אם הכינו במסגרת חיבור רחב יותר (שלימים נגנז אף הוא), הקרוי 'הדרשה על השלטון' (גוגול 2001: 584). אם אמנם כך הדבר, הרי שהח'ליפה הבגדאדי בן המאה התשיעית הופך לדמות ייצוגית, למופת, לכלי שאליו יוצק גוגול את השקפות האינטליגנציה הרוסית על השלטון בתקופת הקיפאון הבתר-דקבריטי. נתעכב אפוא על תפיסת עולמו.

אל-מאמון' כמשל פוליטי

הרעיון העיקרי המובע ב'אל-מאמון' הוא שנתק בין שליט לנתיניו מביא לאסון, ותהיינה כוונותיו של השליט נאצלות ככל שתהיינה. אל-מאמון, בעל ההשכלה היוונית, ביקש להנחיל ידע זר לעמו בלי שייתן את דעתו במידה מספקת על כך שהידע, החינוך

3 נראה שגוגול החליט להכלילו רק בשלבים המאוחרים של הכנת הספר, ותעיד על כך טיוטת תוכן העניינים המוקדמת, שממנה נעדר 'אל-מאמון' (גיפיוס 1936: 5). המאמר עצמו חובר בסתיו 1834 והושמע בפני ציבור הסטודנטים באוקטובר של אותה שנה, שעה שמרבית המאמרים לערבסקות כבר נכתבו והקובץ היה מצוי בשלבים האחרונים לפני הפרסום.

4 תחילה התאוה גוגול לכתוב את ההיסטוריה ואת הגאוגרפיה של האנושות כולה, אך מאוחר יותר פרט את רעיונו לחיבורים מקיפים על תולדות ימי הביניים, רוסיה ואוקראינה, ואף פרסם מודעות בעיתונים שבהן פנה לציבור בבקשה לשלוח לו חומר וידיעות לעבודה זו (גוגול 1966: VII: 13, 90, 101, 103, 107, 108, 111, 112, 114, 115, 122; אננסקיה 1910: 25-26; 266; Maguire 1994).

וההשכלה נובעים מן העם עצמו וש'ההשכלה המוקנית תתקבל בְּמִידָה שתדע לסייע להתפתחותו'. דהיינו, ההשכלה שרכש אל־מאמון בְּבִית אל־חֶקְמָה שיבשה את תפיסת האיוון התרבותי שעליה הושתתה הח'ליפות רחבת הגבולות ועתירת התרבויות עד כה, ובמקום שיהיה מרחיב דעת עמו, יצא מצר דעתו. ההשכלה שהביא אל־מאמון אמנם קידמה את מדינתו מבחינה תרבותית, אך נותרה נחלתה של האליטה האינטלקטואלית בבגדאד, אותה אליטה שחלקה הגדול, לדברי גוגול, כלל לא היה מוסלמי. אשר להפצת ההשכלה בקרב חוגי העם הרחבים, שהשקפת העולם שלהם ותרבותם היו שונות באופן קיצוני מהשקפת עולמה של האליטה הבגדאדית ומתרבותה, הרי שהחלטתו של אל־מאמון 'לאחוז בשלח' ולחסל את ההבדל הזה בכוח הזרוע הייתה תולדה טבעית של עיוורונו לצרכי נתיניו ושל התמקדותו המוגזמת בשדה פעילות אחד, אשר קיפחה את יתר ענייני הממלכה (לא לשואו מנגיד גוגול בין אל־מאמון לאביו 'הרואה־כל', הארון אל־רשיד).⁵ סופו של דבר, גדלה איבת העם לדעת ולהשכלה הזרות, הונצח הנתק בין בגדאד ובין מחוזותיה, ואלה התנתקו מן הח'ליפות, לדעת גוגול, לא ממניעים מדיניים אובייקטיביים כי אם בשל פער תודעתי ותרבותי. ההבדל בין אל־מאמון להארון אל־רשיד כמוהו כהבדל בין 'עריציה הנאורים' של מערב אירופה לעריץ הרוסי הלא־נאור מימיו של גוגול, והסופר מגייס את קולמוסו לכתיבת משל חריף נגד רודנותה העיוורת של התבונה.

יתר על כן, נראה כי גוגול ראה באל־מאמון שליט שהאמין בכוחו הבלתי מוגבל מעצם היותו האוחז בשררה. מסיבה זו סבר שהוא ראוי וחיב לכפות השכלה זרה על נתיניו בלי שיתן את דעתו על המידה שבה התפתח עמו מבחינה פוליטית ותרבותית ובלא שישער את עצמת ההתנגדות לתיקוניו. במאמר אחר, 'על ימי הביניים' (גוגול 1966: VI: 29-41), גוגול קובע שהשלטון נותר חזק כל עוד לא פיתחו העמים תודעה פוליטית וחברתית נאותה, ברם, כאשר הגיעו העמים לידי כך – שומה על השליט לפעול באופן העולה בקנה אחד עם רצונותיהם ועם תפיסותיהם של נתיניו, ולא, ימוגר שלטונו ויתפורר.⁶ השכלתו היוונית של אל־מאמון רוממה אותו בעיני עצמו מעל העם,

5 גוגול אינו רומז פה לנתק בין ניקולאי I לעמו בלבד, כי אם מעלה זכרונות מימי פטר הגדול, 'עריץ נאור' שקידם את רוסיה באמצעות הנחלתה של השכלה אירופית בכוח הזרוע. ייתכן שגוגול מבקש לבדוק מדוע לא נחלה מהפכתו של פטר הצלחה שלמה.

6 '...כאילו ניתנה השררה לאפיפירים בכוונת מכוון למען... תתחזקנה ותגברנה המדינות הצעירות; למען תצייתנה בטרם יבוא תורן לצוות על אחרים; למען תופח בהן האנגריה, אשר בלעדיה יהיו חיי העם לנטולי צבע ועוון. ואך השיגו העמים את כושרם למשול בעצמם, והנה נודעוזה לפתע שררתו של האפיפיר, אשר מילאה כבר אחר יעודה והייתה לבלתי הכרחית, והחלה מתרסקת, על אף כל האמצעים החזקים, על אף הרצון לשוב ולאחוז בכוחותיה האובדים. במובן זה היה שלטונם [של

שאותו חשב לאספסוף מדברי, ומשהסתבר שלא כך הדבר – היה מאוחר מכדי להציל את הח'ליפות המתפוררת. מי שירצה יראה במילים אלה נבואה ואזהרה מפני המהפכה הרוסית הממששת.

הגינוי לערטילאיות המחשבה המדינית, המתעלמת מרחשי לבם של הנתינים והמתיימרת להכתיבם מחדש באמצעות רעיונות זרים, אינו ההתקפה היחידה שגוגול תוקף את השלטון הצארי. במרומז, הוא מפנה אצבע מאשימה אל אנשי הרוח שהתגייסו לשירות משטרו של ניקולאי I וחדלו לשמש אופוזיציה תרבותית. טענתו היא שאין זה מעניינה של המדינה לקרוא לשירותה את האמן, את המשורר, את הסופר ואת הוגה הדעות, שכן 'תחומם נפרד וייחודי' ואילו המתייצבים לשירות זה בגדו, למעשה, ביעודם כאינטלקטואלים. אולם גוגול מוסיף הסתייגות לקביעה זו ואומר ש'הפייטנים הכבירים' בעלי ההשכלה הרחבה והתפיסה העמוקה של טבע האדם רשאים לייצג לשליט במהלכיו, 'כי להם גלויים רזי לבו של האדם'.⁷ על כל פנים, שיתוף פעולה כזה יכול להתקיים אך ורק מרצון, בעוד שניסיון אלים להפוך את המדינה הפוליטית ל'מדינת המוזות' יפורר את שתיהן, כפי שקרה בימי אל-מאמון. כוונותיו הטובות, אך העיוורות, של הח'ליפה הובילו אפוא לגיהנום (Magarshak 1957: 107; Sobel 1981: 33).

גוגול כהיסטוריוגרף

מלבד היותו מסה אנטי שלטונית, 'אל-מאמון' מייצג את עקרונותיו ואת תפיסותיו של גוגול בעניין ההיסטוריה והוראתה. נתעכב על עקרונות אלה. שתי האסכולות ההיסטוריוגרפיות הנפוצות בימיו של גוגול היו זו שהתמקדה במחקר הכללי של ההיסטוריה, שעסקה בסכום בלא לייחד את מרכיביו, וזו שפרטה את ההיסטוריה לתולדותיהם של עמים ושל מנהיגים שונים, בלא שתטרח להצביע על זיקה כלשהי ביניהם (גוגול 1966: VI: 539). גוגול לא יצא נגד הגישות הללו כשלעצמן, כי אם נגד הנתק שביניהן: 'ההיסטוריה הכללית... איננה אוסף של סיפורים נפרדים על כל

האפיפיורים] ככמות הפיגומים המשמשות לבניין בית; בראשית תגבנה ונדמה כי גבוהה מעלתן מעצם המבנה, ברם, אך התעלה הבניין לקומתו האמיתית, והנה הן כבר מוסרות הלאה, כבלתי דרושות' (גוגול 1966: VI: 33).

7 אפשר שגוגול רומז פה לפושקין, שנכח בהרצאה הזאת. שנתיים לפני כן פרסם גוגול לראשונה את מאמרו 'מילים ספורות על פושקין' (גוגול 1966: VI: 68-74), ובו גמר עליו את ההלל וכינה אותו 'משורר לאומי'. הייתה זו אחת הפעמים הראשונות, אם לא הראשונה, שבה הוערך פועלו של פושקין כראוי, שעה שהשלטון ראה בו לא יותר מחרון טורד מנוחה. פושקין עצמו תיעב את שלטונו של ניקולאי I וזה מעולם לא שאל לדעתו בענייני המדינה.

העמים והארצות ללא קשר ביניהם, ללא יעד משותף. מוכרחה היא להקיף את האנושות כולה... להציג את התהליך הכביר, אשר נשאה אותו רוחו החופשית של האדם' (על הוראת ההיסטוריה הכללית'; גוגול 1966: VI: 42). בעיני גוגול אין פרט ללא כלל ואין כלל ללא פרט. הוא מבקש למצוא זיקה, הסבר ויחס בין כל אירוע ואירוע, מהפכה ומהפכה, תנועת עם ותנועת עם, קרב וקרוב, לעמוד על הרצף בין מעשי ההמונים למעשי היחידים, בין פעולות העמים לפעולות השליטים ולהבין כיצד אירוע שנראה שולי בעת התרחשותו טומן בחובו זרעים של התפתחות גדולה. הקשר, אם כן, הוא בין כלל וכלל, בין פרט וכלל ובין פרט ופרט, ועל ההיסטוריון לחפש ולמצוא את הציר (הרעיוני, התרבותי, החברתי) העובר בכל האירועים, המלכד את העידן ההיסטורי כולו והמשמש הסבר על כל מהלך ומהלך. הווי אומר, ההיסטוריה נעה לפי היגיון וחוקיות סמויים, ועל מנת לגלותם שומה על ההיסטוריון לרדת לעומקם של הפרטים, להציע תפיסה אנליטית של זיקותיהם ובאמצעותה לשוב ולהסביר את הכלל. השקפה זו של גוגול מושפעת מן התפיסה האירופית הרומנטית שנפוצה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, הרואה את ההיסטוריה כתולדתו של מאמץ המשותף לאנושות כולה, המין האנושי מאוחד כולו במלאכה האדירה של יצירת תולדות עצמו. אין די בהיסטוריה של מלכים ושל מלכויות, שכן (בהתאם לרעיונות האופוזיציוניים שתוארו לעיל) אין השלטון שורד אלא אם הוא קשוב לשאיפות נתיניו ועושה להגשמתן. העם, לפי גוגול, בורא את ההיסטוריה בהיותו מאוחד על ידי הרצון הכללי שהוא מרכיב ממרכיבי החוקיות ההיסטורית הסמויה.⁸

על מנת להגיע אל שלמות התמונה, ההיסטוריון חייב להסתייע במדעים אחרים. בראשם עומדת הגאוגרפיה, שהרי אין כמוה 'לפענח רזים היסטוריים רבים, שייוותרו סתומים בלעדיה' (מתוך: 'על הוראת ההיסטוריה הכללית', גוגול 1966: VI: 44). מאחר שהחוקר מחפש אחר קו המחשבה השולט בכל עידן ועידן, את ההיגיון התאורטי המונח ביסודה של כל התפתחות ואת משמעותה 'הרוחנית', הוא חייב לפנות לנתוני הגאוגרפיים של כל ארץ וארץ על מנת להבין כיצד התעצב לאום זה או אחר וכיצד התגבשו ההשקפות

8 הרעיונות הללו שבים ועולים לכל אורכן של ערבסקות. הם מובעים בהדגשה מרובה במאמרים התאורטיים כגון 'על הוראת ההיסטוריה הכללית', 'על ימי הביניים', 'הגיגים על הגאוגרפיה' (גוגול 1966: VI: 120-129) ומיושמים במאמרים האחרים כמו 'מבט על התהוותה של רוסיה הקטנה [אוקראינה]' (שם: 57-67), 'על תנועת העמים בשלהי המאה התשיעית' (שם: 138-159), וכמובן, 'אל'מאמון'. כמו כן, הם מובעים בעקיפין בחיבורים האחרים בקובץ, שדרך כתיבתם נשענת על התפיסה הזאת: 'הפיסול, הציור והמוסיקה' (שם: 24-28), 'על אדריכלות זמננו' (שם: 75-95) ו'על שיריה של רוסיה הקטנה' (שם: 112-119). כן ראו Maguire 1994: 267.

והתפיסות שעליהן מושתתת הווייתו התרבותית-הרוחנית. בלא עיון במדעים השונים יישאר חקר ההיסטוריה עקור משורש.

תפיסה זו של תולדות האדם הופכת, כמובן, כל מנהיג בהיסטוריה, כל תנועה המונית וכל אירוע רב משמעות להתגלמותיה המוחשיות של החוקיות ההיסטורית הערטילאית, שהיא כשלעצמה אוסף של אותן השקפות ותרבויות האופייניות לכלל העמים והארצות. האירועים ההיסטוריים, אם כן, אינם אלא ביטוי להיסטוריה המופשטת, לתנועה ולהתנגשות בין רעיונות, תרבויות, אמונות, הנחות ותפיסות עולם המגדירות את ההווה האנושית החומרית. יוצא שההיסטוריון אינו כבול לעובדות ההיסטוריות היבשות מחד גיסא (במקום אחר קובע גוגול שללא השראה לא תיתכן כתיבת היסטוריה ולא תתאפשר הוראתה) ומאידך גיסא, אין הוא יכול להתמקד בהיסטוריה הערטילאית בלבד. יעדה של ההיסטוריה יהיה למצוא את הזיקות בין המוחשי למופשט, בין המעשה לרעיון ולגלות את הסיבות לצירופיהם ולמאבקהם. לא ייפלא אפוא שגוגול העדיף להתמקד בהרצאותיו בתקופות ובאירועי מפתח בהיסטוריה, שבהם מצא את מבוקשו, ולפסוח על תקופות הביניים שבהן לא משך דבר את עינו (Maguire 1994: 267-268).

השקפות אלה של גוגול עמדו בסתירה לתפיסות ההיסטוריות שרווחו באקדמיה הרוסית בימיו, ובכך טמון הסבר לטינה ששררה בינו ובין עמיתיו. אין כל פלא, אם כן, שרשימת מקורותיו של גוגול להרצאותיו משופעת בשמות ובכותרים מערב אירופיים (בעיקר צרפתיים, אנגליים ואיטלקיים; אפילו כמה שמות ערביים השתרבבו אליה [גוגול 1952 (I): IX: 101-105, 630-634]), בעוד ששמות רוסיים נפקדים ממנה לחלוטין. יתרה מזו, הוא אף נתן ביטוי פומבי להעדפותיו אלה במאמרו 'שלצר, מילר והרדר'. מדובר בשיר הלל לשלושה היסטוריונים אירופיים – אוגוסט שלצר (Schloetzer, 1735-1809), יוהאן הרדר (Herder, 1744-1803), יוהאנס מילר (Mueller, 1752-1809) – אשר היו ממניחי היסוד להיסטוריוגרפיה החדשה: 'ההיסטוריה הכללית' של המאה השמונה עשרה (גוגול 1966: VI: 544). בעיני גוגול היו שלושה אלה מופת לכתיבת ההיסטוריה שאף אליה, והיה במיוזג מעלותיהם – תפיסה רחבה של טבע האדם, לכידות הראייה, הבנת הזיקות, חדות ההבחנה, ירידה לפרטים, מחקר מעמיק והשראה ספרותית ושירית – לכוון דגם חדש של חקירה היסטורית שתהיה כללית ופרטנית בעת ובעונה אחת, מקיפה ומדויקת גם יחד. גוגול ביקש ללמוד מניסיונם ולאמץ את שיטותיהם שעה שניגש להכנת ספרי ההיסטוריה רחבי היריעה שהתעתד לכתוב.

9 אין פירוש הדבר, כמובן, שגוגול לא התמצא בספרות ההיסטורית הרוסית; נהפוך הוא, היות שהוא עסק גם בתולדות העם הרוסי והעם האוקראיני, מרבית מקורותיו בתחום זה היו כנראה רוסיים ואוקראיניים.

גוגול כהיסטוריון של האסלאם העתיק

כיצד, אם כן, מתאר גוגול את מהלך ההיסטוריה האנושית בהתאם לעקרונותיו? במאמר שנזכר לעיל, 'על הוראת ההיסטוריה הכללית', הוא שוטח את תולדות האנושות ומציגן כך: הולדת הציוויליזציה בארם נהריים וביוון; עלייתה של יוון הקלסית לגדולה; עליית האימפריה הרומית והתפשטותה; נדידת העמים הגדולה; ימי הביניים באירופה והתעצמות הכנסייה; עליית האסלאם בחצי האי ערב ופריצתו מזרחה ומערבה; ההתנגשות בין שני העולמות בעת מסעי הצלב; בואם של המונגולים והתפוררותה המדינית של אירופה (תוך שמירה על אחידות תרבותית ותודעתית); צמיחתן של מדינות אירופה השונות; גילוי אמריקה והמסעות הימיים הגדולים; הרפורמציה ומלחמות הדת; עידן לואי הארבעה עשר בצרפת; נפוליאון ותבוסתו ברוסיה; המהפכה התעשייתית וההתפתחות הגדולה במאה התשע עשרה.

כהרף עין ניתן להבחין שהפרק הערבי והאסלאמי תופס מקום שולי יחסית בתמונת העולם של גוגול. ואין תמה, שהרי מוצאו של גוגול מאוקראינה, בן אירופה היה, וטבעי שימקד את מבטו ביבשת זו, בעוד שתולדות העמים הלא-אירופיים משמשות לרוב כאבני עזר בבניין ההיסטורי הגדול. לבד מאשר ב'אל-מאמון' שהיה, כאמור, יותר מאמר פוליטי-פולמוסי מאשר מדעי, ממעטים הערבים ודתם להופיע בהרצאותיו וברשימותיו של גוגול. מדי פעם הם צצים כבדרך אגב בערבסקות ואף נשמרו כמה טיוטות להרצאות שבהן מתוארת ההיסטוריה הערבית הקדומה – אולם טיוטות אלה לא הגיעו לכלל השלמה ואולי אף לא נישאו כהרצאות באוני הסטודנטים.

בחיבורו 'אל-מאמון' גוגול מיישם את עקרונותיו ההיסטוריוגרפיים יישום מלא. עצם הרעיון שראשית התפוררותה של הח'ליפות נבעה מהיעדר הבנה וזהות עניינים בין השליט לנתיניו, ושהשליט אינו היחיד החורץ את גורל מדינתו, היה בו משום חידוש באווירה האקדמית דאז. התפנית התאורטית הזאת הופכת חדה במיוחד אם מפרשים רעיון זה של גוגול כקביעה שאותה חוקיות היסטורית סמויה אצורה בשאיפותיו ובהשקפותיו של העם ולא של השליט (לפחות במקרה דנן) ושאל-מאמון, שפעל בלי להבין לרוח עמו, הפר את החוקיות הזאת ונענש על כך, כגיבור בטרגדיה יוונית קלסית. בעיני גוגול, חשיבותה של הקהילה הרחבה בקביעת ההיסטוריה גדולה מחשיבותו של הריבון, אשר במשך דורות רבים נחשב לכוח המניע של כל התפתחות שהיא: ביטוי אחד מני רבים להשפעת הלכי הרוח הליברליים באינטליגנציה הרוסית על המתרחש בחוגים האקדמיים שסביב השלטון. מלבד זאת, אנו רואים שגוגול אינו יורד לפרטים ההיסטוריים המדויקים, כי אם מתמקד בתהליכים הגדולים ובתמורות הגדולות שמחוללים העם והשלטון שלא מדעת: מיסוד המדינה תחת הארון אל-רשיד; חדירת ההשכלה היוונית אל תחומיה ואימוצה על ידי אל-מאמון; הפער שאין לגשר עליו בין תפיסת העולם היוונית

לתפיסת העולם הערבית וזולולו של אל־מאמון בפער זה; התרופפות הקשר בין בגדאד למחוזותיה; התמוטטותה של הח'ליפות המאוחדת; תיקונו הדתיים של הח'ליפה והמרי שפרץ נגדם; הפיכתו של אל־מאמון לנוגש ולצורך ופנייתם של נתיניו אל הקנאות הדתית מימי הנביא מוחמד בתגובה; צמיחתן של פתות ושל סיעות מסוכסכות אשר מנעה כל סיכוי לשיקומה של הח'ליפות המוסלמית. פרט לכל זה, מן הראוי לציין שגוגול מתייחס הן להיבט הכלכלי, הן להיבט התרבותי והן להיבט הפוליטי במבנה הח'ליפות של אל־מאמון ומשתמש בשלושתם כדי להסביר את גורמי התפוררותה. הוא אינו גוזר גזירה שווה ביניהם אלא בוחר להכריע איזה מן ההיבטים הוא החשוב להבנת כישלונו של אל־מאמון – ההיבט התרבותי.

נפנה עתה אל הטיטות שהותיר גוגול ונראה כיצד מצטיירת בהן ההיסטוריה הערבית והמוסלמית הקדומה. נושא זה מועלה במסמך אחד בלבד: 'תכנית ההרצאות לתולדות ימי הביניים לאוניברסיטה', תחילה משורטטת בו טיוטת שלד לתוכן ההרצאות ולאחר מכן בא נוסחן הראשוני (גוגול 1952 [1]: ix; 94-145). בטיטת השלד, כפי שניתן לצפות, לב העניין הוא תולדותיה והתפתחותה של אירופה, בעוד שתולדותיהם והתפתחותם של הערבים מוצגים כשאלת משנה, כגורם המסייע להבנת הנושא העיקרי. הדברים מובאים בראשי פרקים בנוסח 'הפיכתם המהירה של הערבים מכובשים למשכילים. כושרם של הערבים לזאת. ההשפעה שחוללה שררתו של הארון אל־רשיד. אופי שררתו זו. אופיים של הערבים בעת ההיא. הפאר הערבי. ההוגים הערבים, מצב המדעים והאמנויות. מגמת הגילויים הערביים. האדריכלות הערבית. מצבה הסטטיסטי של מדינתו של הארון' (שם: 95) וכדומה. קל להבחין שגוגול שומר אמונים לעקרונותיו ההיסטוריוגרפיים ומבקש בשורות קצרות אלה לכונן תמונת עולם שלמה, שייכללו בה מאפיינים היסטוריים, פוליטיים, תרבותיים וכלכליים ('סטטיסטיים' כלשונו). אולם עיון בנוסח ההרצאה מלמד שככל הנראה נטש גוגול את מלאכת הכנתה באמצע. הפרקים השביעי עד העשירי בהרצאה זו, העוסקים בתולדות הערבים והעמים השכנים, החל בעלות האסלאם וכלה במהפכה העבאסית, ממוקדים רובם ככולם בהיסטוריה המדינית והפוליטית, תוך דיון ארוך ופרטני בשאלות כגון איזה שליט רצה איזה שליט, מתי ועל שום מה.¹⁰ לעומת זאת, שאלות כלכליות, תרבותיות וחברתיות נדחקות לקרן זוית.

10 הפרקים הם: 'מצבה של ממלכת הוסטגוטים (ויזיגוטים) בספרד וכיבושה בידי הערבים'; 'מצבה של אירופה הלא־רומית ושל העמים אשר התנחלו באדמות שאינן של האימפריה הרומית'; 'מצבה של האימפריה הרומית המזרחית בשעת המחלוקת הדתיות, המערכות נגד הפרסים וכיבוש אדמותיה בידי הערבים'; 'חיייהם הקדומים של הערבים. המהפכה בבניין האומה שחוללה מוחמד וכיבושיהם'.

אשר לתוכן הדברים, הרי שדברי ימיהם הקדומים של הערבים מסופרים בהם בצמצום, אך בדיוק ראוי לציון. הפרק השביעי מסתיים בכיבוש ספרד בידי המוסלמים, שיצר לכאורה תנועת התנגדות לשלטון המוסלמי, ובחותם שהתנגדות זו הטביעה על חיי האומה הספרדית ועל אופיה. בפרק השמיני מוזכרת פלישתם הראשונה של העמים התורכיים לאירופה במאה השביעית. הפרק התשיעי מגולל את תולדותיהן של מהפכות החצר באימפריה הביזנטית ערב עליית האסלאם ואת סיפור מלחמותיה בסאסאנים, ותם בסקירת המפלות שהנחילו לה הכובשים המוסלמים. הפרק העשירי והאחרון עוסק במאה ועשרים השנים הראשונות לאסלאם, החל מדברי מבוא כלליים על הערבים ועל אמונתם לפני האסלאם, תיאור חייו של 'מגומט', מלחמות הדת בין מכה למדינה, אל-ח'לפאא אל-ראשדון, כיבושי הערבים, המחלוקת בין השיעים לאַמִּיים וכלה במהפכה העבאסית ובכינון השושלת האַמִּית באל-אנדלֶס. בפרק הזה, הנרחב יחסית (שם: 138-144), מופיעים אזכורים עמומים לנושאים שאינם פוליטיים במובהק, כגון חוקי האסלאם והקוראן והזיקה התרבותית בין המוסלמים הכובשים לכופרים הנכבשים.

שגיאות ומקורן

קריאה מדוקדקת ב'אל-מאמון' ובטיוטות אלה סותרת את טענותיה של אננסקיה שגוגול היה בור בהיסטוריה ולא כשיר ללמדה (אננסקיה 1910: 24). בה בשעה, מופרך גם המיתוס הסובייטי על גוגול כהיסטוריון ברוך כישרונות שהתעלה על עמיתיו בהיותו הוגה 'פרוגרסיבי'.¹¹ גוגול אכן העמיק חקור בכתבים היסטוריים והתמצא יפה בנושאים שעסק בהם. אולם בשאלות שבהן חסר לו ידע מוקדם, כמו בדברי ימי האסלאם והערבים,

---

11 כותב א. סטפאנוב, מחבר ההערות למהדורת 1966 של כתבי גוגול, בלשונה המיוחדת של הפקידות הספרותית הסובייטית: 'ההיכרות עם התכתובת של גוגול, עם סיכומי המרובים, עם הרשימות שהוציא מחיבוריהם ההיסטוריים של מלומדים רוסים וזרים מערערת את המעשייה השגורה על גוגול כחובבן בתורת ההיסטוריה, על מוגבלות ידיעותיו ההיסטוריות... כמה מן הציונים שנותן גוגול למאורעות ההיסטוריים מאפשרים לנו להבחין בהשפעת חיבוריהם של ההיסטוריוגרפים המערבי-אירופים מחסידי האסכולה הרומנטית. בה בעת, מכילים מאמריו של גוגול לא מעט מסקנות מקוריות, אבחנות דקות ופירושים היסטוריים מדויקים. במאמריו פיתח גוגול השקפות מתקדמות ביחס לזמנו באשר לתולדות האנושות. מעל דפי... "הערבסקות" הוא השמיע ביקורת על תפיסותיהם של ההיסטוריונים הרוסים השמרנים... בבחינה כוללת, היו השקפותיו ההיסטוריות של גוגול בשנים אלה, התפיסות שלו והערכותיו לאירועים ההיסטוריים מתקדמות לאין שעור' (גוגול 1966: VI: 519-520).

ברור לחלוטין שהוא חוזר על שגיאותיהם של מקורותיו ואף מוסיף שגיאות משלו.¹² הבנתו את המהלכים ואת ההיגיון הפנימי בהתפתחויות ההיסטוריות האלה אכן מעמיקה למדי, אולם תמונה זו, הפורשת יריעה היסטורית ארוכה בהקשרה הרחב, אינה נאמנה לאמת ההיסטורית במלואה. אף על פי שאיננו יודעים להבדיל בין טעויות במקורות לטעויות פרי עטו של גוגול, בחינתן עשויה לשפוך אור על מצבה של המזרחנות האירופית בעת ההיא. הבולטת שבהן היא פסיחתו של גוגול על המושגים 'בית אל-חֶכְמָה' ו'אל-מִחְנָה', שבלעדיהם אין להבין את פועלו של אל-מאמון (ואם לא הכיר אותם גוגול, חטאו חמור כפליים); כמו כן, הוא מתבלבל בין ה'קַרְמַטִיאֲנִים' לחֶשִׁישִׁיּוֹן (אפשר שהוא משתמש במונח 'קַרְמַטִיאֲנִים' בהוראת 'אֶסְמַאעִילִים'); דמותו של הארון אל-רשיד מתוארת אצלו כאילו יצאה מאלף לילה ולילה ולא מחיבור היסטורי ראוי לשמו; הודו מוזכרת כמחוז בח'ליפות; התיקונים המְעֻזְלִיִּים בעיניו פירושה הכנסת שינויים כמו-חילוניים בנוסח הספר הקדוש; התעתיק שנוקט גוגול אינו משקף את הערבית כי אם את הנוסח השגור בספרים הלועזיים שהשתמש בהם: 'מגומט' (מוחמד), 'מְעֻזְלִיּוֹם' (מְעֻזְלָה), 'באצורה' (בצרה) וכדומה.¹³ בדפי הטיוטה ל'תכנית ההרצאות' גוגול מספר בשורות

12 S. Ockley, *History of the Saracens*. London: בתולדות האסלאם והערבים; 1708-1718; D. Cardonne, *Révolutions de l'Afrique et de l'Espagne*. Paris: 1765; Ch. Mills, *History of mohammedanism*. London: 1817; *Dictionnaire des origines <ou époque> des découvertes <et> inventions par <A.> Sabatier et Prefort*. Paris: 1777; *Autre dictionnaire par <A.> d'Origny*. Paris: 1776-1778; *Recherches nouvelles sur l'histoire ancienne par m. <C. F.> de Volney*. Paris: 1814; *Histoire d'Espagne par John Bigland, traduit d'anglais <M.> Dumas*. Paris: 1823-1824; *Histoire d'Ottomanes par <A. L. F.> Alix*. Paris: 1822-1825; *Itinéraire descriptif de l'Espagne par M. le comte Alexandre de la Borde*. Paris: 1807-1827, 1827-1841; <D.> Cardonne, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*. Paris: 1765.

כמו כן, מופיעים שמותיהם של שני היסטוריונים ערבים ללא ציון מקור או ספר: אבו אל-פדאא (המאות השלוש עשרה והארבע עשרה) ואבו אל-פראג' (המאה השלוש עשרה). אין זה ברור איוה שימוש עשה גוגול בכתיבהם, באיוה אופן ובאמצעות איוה מתווך, משום שלא שלט בערבית, כמובן (גוגול 1952 [II]: IX, 103-104, 631-632, הסוגריים המשולשים במקור).

13 'חטא' זה אין לייחס לגוגול בלבד; בתקופה שבה עסקינן טרם חלה הסטנדרטיזציה השלמה של השמות והכינויים הזרים בשפה הרוסית. מאחר שבראשיתם של מדעי המזרח ברוסיה נשאבו מרבית הידיעות ממקורות מערביים (ראו בהמשך), היקה התעתיק המדעי והספרותי שאומץ ברוסיה את התעתיק הגרמני, הצרפתי, האנגלי והלטיני, תוך התאמתו לפונטיקה הסלאבית. כך, למשל, אנו מוצאים במקורות אקדמיים ודיפלומטיים מוסמכים שפורסמו ברוסיה במאה השמונה עשרה שמות כגון איֶסְפַּאגָאן (אספאהן; ליווטובה ופורטוגל 1966: 12), יאפּוֹן (Japon, יפן בשמה הצרפתי; שם: 16),

המעטות המוקדשות לדתות הערבים לפני האסלאם שבערים ובמחוזות דרום ערב הפוריים רווחה האמונה האלילית, בעוד שבחלקי הארץ המדבריים נפוצה אמונה 'רוחנית' (גוגול 1952 [I]: 139; ככל הנראה, הוא מתכוון לתופעת אל־חַנְפֵּאָא). בני קְרִישֵׁם 'שליטיה הקדומים של מכה' (שם). מי שכינס את 'הגיגיו, את חוקיו של מגומט, את שיריו, את חלומותיו ואת חזונותיו... לספר אחד המכונה קוראן' הוא אבו פֶּכֶר (עמ' 140). השסע בין השיעה לסונה מתואר כך: 'אל־קוראן הכיל שני חלקים, לימים צורפו אליו הסיפורים והמעשיות על אודות מגומט שהרכיבו את החלק השלישי הקרוי סונה, הדבר יצר שתי כתות. אלו שקיבלו את שלושת [החלקים] כונו סונים, אלו שקיבלו את השניים הראשונים – שיעים' (עמ' 141). עלי הומת בחשאי. מְעֵאוּה הוכרז למחליפו. מותם בייסורים של עלי ושל בניו... חולל מאמינים משולהבים לרוב, השיעים כולם נטו לצדו של עלי' (עמ' 142). כמו כן, העתקת הבריה לדמשק פירושה 'ראשית מעברם של הערבים לארגון מדיני חדש' (שם), ו'מרדיפות הערבים סבלו אך ורק הז'יידים [היהודונים]' (עמ' 143). נוסף על כל זאת, תעתיק השמות נותר בלתי מדויק, בסגנון: אַבּוּפֶּכֶר, קאדישה (חדיג'ה), קאָלֶד (ח'אלד בן אל־לִידי), אבו־ג'אפאר אלמנזור (אבו ג'ַ'עֶפֶר אל־מנסור) וכדומה. תיאור חוקי הקוראן ויסודות האסלאם נכון ברובו ולא נפלו בו משגים חמורים.

הדבר מוביל לשאלה הבאה: האומנם היו כל שגיאותיו של גוגול בלתי מכוונות ונבעו מהיעדר ידע מספיק ומהעתיקה עיוורת מספרים אחרים, או שמא הסילופים ואי הדיוקים נובעים משיטתו בכתיבת היסטוריה? אני נוטה לאפשרות השניה כהסבר הסביר למוצאן של טעויותיו. תפיסה הקובעת שכתובת היסטוריה היא בראש ובראשונה אמנות הנובעת מן ההשראה האנושית ושתפקידו של ההיסטוריון הוא לזהות את המבנה התרבותי־רעיוני בכל חברה, חוקה עליה שתפיל משגים בכתיבו. אם העובדות המונחות בפני החוקר אינן היעד הראשי למחקר, אלא רק כלי עזר בבניין ההיסטורי הגדול, הרי שחשיבותן משתנה לפי מידת התאמתן לתפיסתו התאורטית בדבר מבנהו של הציור ההיסטורי המרכזי.

מְגוּמֵד, מְחוּמֵד וּמְגוּמֵט (מוחמד; שם: 21, 25), גוֹסְאִין־חַאן (חוסין ח'אן; שם: 28) וּטְפֶטְרֵדָאר דְרוּיש מְחוּמֵד אֶפְנֵדִי (דפתרדאר דרויש מחמוד אפנדי; שם: 28-29). מאחר שגוגול משתמש בתעתיק דומה עשורים ספורים מאוחר יותר, אנו יכולים להסיק שהסטנדרטיזציה המדעית הושלמה אחרי מותו, במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה. כבר במאה השמונה עשרה אנו מוצאים שמות הנהוגים במדע הרוסי עד היום, כמו קיטאי (סין), טורציה (תורכיה), או אינדיה (הודו), ואילו במאה העשרים אנו עדים לדוגמאות ל'ראקציה': המזרחן קרימסקי, שחיבר בשנות השלושים את ספרו הגדול תולדות הספרות הערבית החדשה, הכתוב כולו לשון ארכאית, מצרף סיומות רוסיות לשמות ערביים המסתיימים ב־א אל־נֶסְבַּה; המשורר המצרי אחמד שֶׁקִי הופך לשֶׁאֶקִי והסטונט משכם פְּוִי ח'וּרִי הופך לפְּאֶוּזִי ח'וּרִי.

תוצאתו ההכרחית, גם אם הבלתי מכוונת, של יחס זה למחקר תהיה הגזמה במשמעותם של אירועים אלה לעומת הקלה במשמעותם של אירועים אחרים, סילופן של עובדות, ובמקרה הגרוע מכל, התעלמות מעובדות העומדות כאבן נגף בדרך אל היעד המחקרי.¹⁴ מסתבר כי קריאתו של גוגול למחקר מלא ומקיף אינה לוקחת בחשבון כי אם יערך המחקר באופן שמציע הסופר הדגול, ללא פניות ובשקדנות אנליטית, הקמתו של המבנה ההיסטורי הכללי עלולה להתעכב, או אפילו להתבטל כליל. תלותו של גוגול במחקרים חיצוניים עשויה להסביר, אם כן, את אופיין של טעויותיו (מדוע שגה כך ולא אחרת והיכן), אך לא את מהותן ואת מקורן, מפני שפה נדרשת בחינת יחסו להיסטוריה ככלל, שמקופלת בו סתירה פנימית. יתר על כן, בתקופה שאנו דנים בה טרם התעצב המחקר ההיסטורי סופית לכדי מדע. אדרבה – יש להבין את תפיסותיו ההיסטוריות של גוגול בזיקה לעליית העניין בעבר במהלך המאה השמונה עשרה, אשר יצרה את סוגת הרומן ההיסטורי, ולהיפתחותה של רוסיה למגמה זו. אלו הם אפוא הטעמים לנימה המוקסמת האופפת את ערבסקות, לריבוי הביטויים וההתרשמויות האישיות שאין בינן ובינן כתיבת היסטוריה ולא כלום (ימי הביניים – 'נעורי ההיסטוריה', וכדומה) ולטענותיהם של מומחים אלו ואחרים שהספר מבטא השקפת עולם יותר מאשר ידע היסטורי מוצק (אנגסקיה 1910: 24; Fanger 1979: 64).

מהי מזרחנות רוסית?

בטרם נקשור בין הגותו ההיסטוריוגרפית והפוליטית של גוגול והשפעתה של המזרחנות הרוסית על חיי הרוח ברוסיה, מן הראוי שנתחקה תחילה אחר התפתחותו של ענף ידע זה. המקורות העיקריים לתולדות המזרחנות הרוסית הנם ספריהם של איגנאטי

14 הפולמוס בשאלה מהי ההיסטוריה עובר כחוט השני בספרות ובמדעים האירופיים, או כמאוחר יותר. אומר אחד מגיבוריו של אנאטול פראנס (France, 1844-1924), סילבסטר בונאר, חוקר ארכיונים בא בימים: 'כתיבת דברי הימים, שהייתה פעם בגדר אמנות ושהפליגה על כנפי הדמיון, הפכה בימינו למדע, שיש לנהוג בו שיטתיות דקדקנית', ומשיב לו בר הפלוגתא שלו, ההיסטוריון הצעיר הנרי: 'מהו חקר דברי הימים? הרי זו העלאתם על הכתב של אירועי ימים עברו. אך מהו אירוע?... אתה אומר שזו התרחשות הראויה לציון. ובכן, כיצד ישפוט ההיסטוריון אם אמנם ראויה התרחשות מסוימת לציון או לאו? הוא חורץ את משפטו בשרירות לב, לפי נטיות לבו ושגיגותיו, לפי השקפותיו ודעותיו – קיצורו של דבר, כדרך האמן! שכן, אין ההתרחשויות נחלקות לפי טבע ברייתן להתרחשויות היסטוריות ולהתרחשויות לא היסטוריות... אין הוא [ההיסטוריון] נותן אמון בעדות זו או אחרת אלא בשל סיבות שברגש. כתיבת דברי הימים אינה מדע, אלא אמנות, והיא אינה יכולה לעלות יפה אלא בידי מי שמפעיל את כוח המדמה שלו' (פראנס 1976: 169).

קראצ'קובסקיי (1883-1951), מסות על תולדותיה של הערביסטיקה הרוסית ועם כתבי היד הערביים: דפי זכרונות על ספרים ואנשים ושל וסיליי ברתולד (1869-1930), תולדות חקר המזרח באירופה וברוסיה וסקירת פועלה של הפקולטה ללשונות המזרח [באוניברסיטת פטרבורג]. אולם במקורות אלה אין די: קראצ'קובסקיי, כפי שרומזים שמות ספריו, היה ערביסט בהכשרתו, ולפיכך נעדר מהם כמעט לחלוטין נושא חקר התרבויות הפרסית והתורכית, וממילא גם תרבויות עמי אסיה האחרים, ואילו ברתולד, בהיותו ערביסט, איראניסט ותורכולוג כאחד, כולל בשני חיבוריו דיונים רחבים בסוגיות שאינן נוגעות במישרין לעניינו של מאמר זה. אי לכך נעשה שימוש במקורות נוספים על מנת לחלץ תמונה אמינה ככל האפשר של תולדות מדעי המזרח ברוסיה.

עצם המושג 'מזרחנות' בהקשרו של מדע רוסי טעון פירוש והסבר. רוסיה הייתה ונתרה אימפריה כבירת ממדים שמרבית שטחה מצויה ביבשת אסיה, ובמשך שנים ארוכות היה לה מגע ישיר כמעט עם כל העמים המאכלסים יבשת זו. העידן האימפריאלי הרוסי נמשך מן המאה השש עשרה ועד המאה העשרים, עת התחלף האימפריאליזם הצארי באימפריאליזם הסובייטי. במרוצת ארבע המאות האלה סיפחה לה רוסיה בדרכי כיבוש ועורמה את כל סיביר (במאות השש עשרה והשבע עשרה), את חצי האי קרים ואת רכס הקווקאז (בסוף המאה השמונה עשרה ובתחילת המאה התשע עשרה) ואת אסיה התיכונה בואכה הודו (במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה [צ'רבונאיה וקאפלר 2001: 101-103]). במקביל להתפשטותה הגאוגרפית של המדינה גבר העניין בשפתם, בתרבותם ובתולדותיהם של העמים הנתונים למרותה או המקיימים איתה קשרים דיפלומטיים, צבאיים, כלכליים, תרבותיים ואחרים. עניין זה היה הגורם העיקרי להתפתחותם של מחקרי העמים הללו ברוסיה, אשר אוגדו תחת כותרת-העל 'מדעי המזרח'. מדובר, אם כן, בלימוד תולדותיהם, תרבויותיהם ושפותיהם של כלל עמי המזרח: עמי המזרח התיכון (מימי התנ"ך ועד העת החדשה), הקווקאז, דגסטאן, עמיה המוסלמיים ועובדי האלילים של רוסיה האסיאתית, ולבסוף, עמי אסיה השוכנים מחוץ לגבולות האימפריה הרוסית. מן הצד האחד, הקשה ריבוי התחומים ועירובם על התפתחות הנפרדת של כל תחום ותחום ועיכב את התפצלותה של המזרחנות הרוסית לענפי מחקר עצמאיים, אך מן הצד האחר, הקנה לה עיסוק כוללני זה תפיסה רחבת היקף מאין כמותה. רוחב היריעה של מדע המזרח הרוסי תבע מן העוסקים בו רכישת ידיעות מגוונות ועשירות עד מאוד בנושאים רבים, העלה את רמת המחקר וכתוצאה יצאו לו מוניטין ברחבי העולם כמתחרה ראוי ושווה ערך לעבודה המחקרית במרכזים מזרחניים אחרים (ראו ברתולד 1977: 471). אות לצמיחתו המהירה של מדע המזרח ברוסיה היה עריכתו של כנס המזרחנים העולמי השלישי בסנקט פטרבורג ב-1876, פחות ממאה שנים אחרי ראשית התמסדותו.

ברם, חרף רמתה הגבוהה, נשללה מן המזרחנות הרוסית ההכרה העולמית שהייתה

ראויה לה והיא נותרה ספונה בגבולותיה של מדינתה הגדולה. הדבר אינו נובע מעוול מכוון או מקנאת אקדמאים – נכון יותר יהיה לראותו כתופעת לוואי של צמיחת מדע חדש המשתחרר מהשפעות זרות וההופך לאבן יסוד בבניין הזהות הלאומית והתרבות הרוסית המודרנית. עם צמיחתו של מעמד משכילים רוסים מקומיים ועם המעבר לשפה הרוסית כשפת האקדמיה, ניתק הקשר המיידני בין המחקר הרוסי למחקר האירופי; האירופאים עדיין היו מודעים לקיומו של המחקר הרוסי אך מעתה היה תוכנו, מבחינתם, נעלם מן העין. הגישה הבלתי אמצעית למרבית התרבויות שחקרו, בשילוב עם אוצרות גדולים של מקורות ראשוניים שנצברו ברוסיה במשך השנים, צמצמו את תלותם של המזרחנים הרוסים בספרות המשנה המזרחנית שהופקה בימים ההם באירופה. חרף טענתו של ברתולד שהמסד האקדמי הרוסי דווקא התנכר לעמי המזרח הקרובים לו וביכר 'ספרות משנה גרועה' מן המערב (ברתולד 1977: 482), רוב הכותבים, ובהם ברתולד עצמו, מצביעים על מחקר שיטתי ומעמיק במקורות ראשוניים, מחקר המעמיד את הקשרים המדעיים בין רוסיה לאירופה ברמת חשיבות פחותה.¹⁵ מאמר זה מבקש לתקן מקצת העוול שנגרם לתחום תרבות וידע כה חשוב בארץ שעל אף שאינה מולדתו, על ברכי תרבותה התחנכתי.

המאה השמונה עשרה – ראשית הדרך ומהמורותיה

לפני המאה השמונה עשרה, בעת העתיקה ובימי הביניים, הייתה הזיקה בין עולם המזרח והאסלאם למה שהפך לימים לאימפריה הרוסית מועטה, רופפת וארעית. הרוסים הכירו את תרבויות המזרח ואת דתותיו בעיקר באמצעות פרס, האימפריה העוסמאנית והאורדה הזוהבה, המדינה הטאטרו-מונגולית שקמה בסיביר על חורבות האימפריה הצינגיזית

15 כמובן שהנתק לא היה מלא והקשרים בין המזרחנים הרוסים למזרחנים האירופים המשיכו והתקיימו, והקונגרס של 1876 הוא ראיה לכך. במידה שהזיקות התרופפו, רוב האשמה, ככל הנראה, במלומדים האירופים שלא ראו לנחון לטרוח וללמוד את השפה הרוסית וחדלו להתעניין בנעשה ברוסיה מרגע שעמיתיהם הרוסים חדלו לכתוב בשפתם. לעומת זאת, היכרותם של המזרחנים הרוסים, לפחות עד 1917, עם מצב המחקר באירופה הייתה טובה למדי, אם כי לא מושלמת. האירוע המכריע שהעמיק את הפער בין המזרחנות הרוסית למערבית היה מהפכת אוקטובר והכנסת האקדמיה הרוסית למיטת סודם אידאולוגית. הדבר הביא לכך שחוקרים מן המערב שביקשו לדעת את המתרחש במזרחנות שמאחורי מסך הברזל יצאו עם רשמים מסולפים, כגון ריצ'רד פריי, שסקירתו בנושא לוקה בחסר, מדלגת על תרומות חשובות של מזרחנים רוסים למזרחנות העולמית ומגזימה בכוחו של התכתוב האידאולוגי (Frye 1962: 367-374). כן ראו: Brower and Lazzzerini 1997: XII, XIX, n. 3; Kirillina 1998: 1

במאה השלוש עשרה (היכרות שלא הפיחה בהם אהבה יתרה כלפיהן). המלחמות התכופות ביניהם לבין עמי המזרח שיבשו את קשרי השלום קצרי הימים שעשויים היו להוביל להתעניינות רבה יותר בהם וניתבו את מעט הסקרנות לגביהם לנתיב תועלתני – פוליטי ומסחרי – ובהכרח הצרו את תחומי של המחקר המזרחני בראשיתו. תרבויות העמים הרבים שנפלו תחת המרות הרוסית עם התפשטותה של מוסקבה מזרחה ודרומה נראו לא אחת בעיני שליטיה נטולות עניין ופרימיטיביות. הקשרים עם העמים האלו הסתכמו במסחר ובהחלפת אגרות מעת לעת, ואלה לעתים קרובות לא הובנו כראוי. עם התחזקותה של המדינה הרוסית ועם התרחבות גבולותיה הופנו עיני הכובשים לייעדים אחרים והעמים 'הקטנים' שכבר נכללו בתחומיה כמו נשכחו (ברתולד 1977: 408, 537; קראצ'קובסקיי 1955: v; 13-31; כן ראו Brower and Lazerini 1997: 1-57).

מפנה חשוב חל בימי פטר I. צאר זה זימן לרוסיה מלומדים אירופיים להניח את היסודות לחינוך ולמדע המודרניים בארצו ולהקנות לחוקריה את ניסיונם. כמו כן, פתח פטר במפעלים נרחבים ליצירת מדע רוסי עצמאי, שיגר משלחות מחקר רבות, בין היתר למזרח האילי והמוסלמי (סיביר, סין, אסיה התיכונה, האימפריה העוסמאנית) והורה לאסוף ממצאים מן הארצות השונות לשם ייסודו של מוזיאון בפטרבורג אשר יכונה 'קונסטקאמרה'. בקונסטקאמרה ('קיסון האמנויות') נאספו כתבי יד, מטבעות, כלים, כתובות ארכאולוגיות וכדומה. בשלהי שלטונו, ב-1725, ציווה הצאר על הקמת האקדמיה הרוסית למדעים (באזיאנץ ואח' 1969: 5-8; ברתולד 1977: 30; קראצ'קובסקיי 1955: v; 32-33; Brower and Lazerini 1997: 28-29).

פטר I לא ייחס חשיבות רבה לחקר המזרח משום שראה אותו כחלק משדה הדיפלומטיה, ובמידה שחשב לנכון להתעניין בו, ביכר את חקר אסיה המזרחית ושפותיה, שכן לשם היו נשואות עיניו (בימיו אנו שומעים לראשונה על לימודי יפנית וסינית ברוסיה, אולם להתחלות אלה לא היה המשך [ברתולד 1977: 24-30; קראצ'קובסקיי 1955: v; 34-37]). אף על פי כן, שאבה המזרחנות הרוסית תועלת מיוזמות חדשות אלה, ולמעשה, ראשית הופעתה הייתה תוצאת עקיפין של הפרויקט חובק העולם אשר יזם פטר. אולם, ככל הנראה, המאמץ היה רב מדי עבור המדע הרוסי הצעיר וחלפו כמה עשורים עד שהתעוררה המזרחנות ברוסיה מקיפאונה והחלה מתפתחת.

אף כי הניסיונות בראשית המאה השמונה עשרה לפתח את המחקר ברוסיה גוועו באיבם, חזרו משלחות החקר מארצות המזרח והאסלאם כשבאמתחתן פתיתי מדע שבחלקן לא היה נגיש לאירופים עד כה. המשלחות שנסעו לאסיה התיכונה יצרו קשרים עם הח'אנים ועם האמירים המקומיים וזכו להיכנס למקומות שנחשבו סגורים ומסוגרים בפני זר. המגעים הכלכליים והתרבותיים בין רוסיה לאסיה התיכונה התהדקו במקצת ופטר אף אור אומץ לשגר אליה כמה גדודי צבא. אלה אמנם שבו בבושת פנים אך הביאו עמם ידיעות שערכן לא יסולא בפז. החוקרים שנמנו עם חברי המשלחות היו הראשונים

ששרטטו את מפותיו של האזור ותיארוהו בכתובים. מידע זה התגלגל עד מהרה לאירופה והיה לתרומתו הראשונה של מדע המזרח הרוסי למזרחנות האירופית (ברתולד 1977: 392-395, 411, 512).

חשיבותם של מסעות החקר ושל המחקר 'בשדה' עלתה לקראת אמצע המאה השמונה עשרה, לאחר מותו של הצאר המתקן. עם הסתלקותו של פטר I ירד קיפאון על מוסדות האקדמיה הצעירים בערים הגדולות, מוסקבה וסנקט פטרבורג שאך זה נוסדה, וקצב ההתפתחות המדעית הואט. היוזמות שהחלו בימיו נגדעו, מורים רבים שבו אל אירופה, וגם התככים ומאבקי הכוח בחצר המלוכה לא עודדו את המשך צמיחתם של המדע, של המחשבה ושל התרבות ברוסיה. כללי ההוראה במוסדות המחקר והחינוך השונים, אשר בין כה וכה נגעו בלימודי המזרח רק בעקיפין, שונו והמחקר שקע בתרדמה. מרכז הכובד של מעט הפעילות המזרחנית שנותרה הועתק מזרחה ודרומה, אל המקומות שבהם התקיים המגע הישיר בין הכובשים והנכבשים וליתר עמי המזרח ושהם המשיכו החוקרים בעבודתם (ברתולד 1977: 8, 31-34, 39; קראצ'קובסקיי 1955: v: 38). אות חיים אחרון לעידן פטר במזרחנות הרוסית נראה ב־1732, עת הגה גיאורג קר (Kehr, 1692-1740), פקיד ממוצא גרמני במשרד החוץ הרוסי ומזרחן בעצמו, תכנית שאפתנית למיסוד לימודי המזרח באקדמיה הרוסית, לפיתוחם ולניצולם בשירות האומה, התרבות והמדינה הרוסית. חזונו של קר כלל הקמת אקדמיה מיוחדת ללימודי המזרח שתקודם בה הוראת השפות וההיסטוריה של העמים המזרחיים, יוזמנו אליה מורים וחוקרים מאירופה ומן הארצות הנלמדות וינוצלו יתרונותיו של מפעל זה ביחסי החוץ של רוסיה, בייחוד בקשרים עם פרס, עם האימפריה העוסמאנית, עם סין ועם יפן. איננו יודעים לאילו ערכאות שלטוניות הגיעה הצעתו של קר ומה הייתה תגובתן עליה, אולם עובדה ודאית היא שלא נודעה לה כל השפעה באקדמיה הרוסית – אף סעיף מסעיפיה לא יצא אל הפועל, היא נשכחה מלב והתגלתה מחדש רק ב־1821, כעשור אחרי שניסח שר החינוך העממי, אובארוב (1786-1855), תכנית דומה (באזיאנץ ואח' 1969: 8-10; ברתולד 1977: 33-34; קראצ'קובסקיי 1955: v: 36-37).

אמנם המחקר העיוני התדרדר ושקע, אך המחקר בשטח נמשך. אוספי המטבעות, כתבי היד ויתר המוצגים הארכאולוגיים גדלו במשך המאה השמונה עשרה, ובגבול שבין ערבות אסיה התיכונה לאימפריה הרוסית החלו נפתחים החל משנות הארבעים בתי ספר מקומיים ללימוד שפותיהם של המוסלמים תושבי האזור. אמנם בהקמתם של בתי הספר האלו היה ביטוי נוסף להעמקת הזיקה בין פטרבורג למוסלמים הנתונים לשלטונה או להשפעתה, אולם הם הפכו, יחד עם המוסדות המקומיים האחרים למרכזים שבהם הופצה דת האסלאם, והנוודים הקאזאחים שעד כה הכירו את עיקרי דתם היכרות עמומה בלבד התחזקו באמונתם, דבר שלא הוסיף ל'אהדה' שרחשו כלפי הרוסים (באזיאנץ ואח' 1969: 10-11; ברתולד 1977: 409). מצב זה נמשך עד ראשית המאה התשע עשרה, עת שבה

ועלתה האקדמיה הרוסית לגדולה, אולם עוד לפני כן חלו תמורות שהשפיעו השפעה עמוקה וארוכת טווח על חקר המזרח ברוסיה. החשובה שבהן אירעה בשנות שלטונה של יקטרינה הגדולה (1762-1796), אשר אימצה גישה חדשה כלפי נתיניה המוסלמים, שזכתה בכינוי 'הגישה היקטרינית'. גישה זו קראה להתנער מביטויי הבוטים ביותר של יחס הבוז ושל העליונות שהפגינו הכובשים הרוסים כלפי העמים שהכניעו ולאמץ יחס סובלני יותר שיכבד את אורחותיהם ואת אמונותיהם. כמו כן, הטיפה הגישה היקטרינית לסקרנות ולהתעניינות בתולדותיהם של עמים אלו וביקשה לתעדם, שכן שאפה להכירם על מנת למשול בהם (ברתולד 1977: 411; 131, 132, 116-120, 65-66; Brower and Lazzerini 1997: 139, 223). שינוי מגמה זה, שהשפעותיו לא פגו עד ימינו, עודד מאוד את לימודי האסלאם והמזרח ברוסיה והגביר את התעניינות המשכילים הרוסים בהם. השיבותם של המרכזים ללימודי המזרחנות שבמחוזות עלתה, במיוחד באורנבורג שעל גבול הערבות הקאזאחיות ובמקומות הסמוכים. הוצעה תכנית למסד את לימודי לשונות המקום בבתי הספר שבאזורים הללו, אך הניסיון צלח רק בקאזאן הטאטארית, שהפכה למרכז מזרחני חשוב במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה. מלבד זאת, הגתה יקטרינה בהוצאתו של מילון רב לשוני, אשר יכול את כל שפות העולם המוכרות ברוסיה, ובהן שפות עמי המזרח והאסלאם. לעומת היומרה הגדולה שברעיון, הביצוע היה צנוע פי כמה וכמה: אוצר המילים שהכיל המילון היה דל עד מאוד (כמאתיים וחמישים מילים) והפרויקט מעולם לא נשלם (ברתולד 1977: 40-41; קראצ'קובסקיי 1955: v: 39-40, 45-47).

מה הייתה דמותו של מדע המזרח הרוסי במאה שבה התהווה? עד כה דובר על תולדות היווצרותו ועל התהפוכות שהוא עבר, עתה יש לתאר את אופיו ואת תוכנו. המעקב אחר תחום מחקר בינקותו מעניין במיוחד, שכן הוא מאפשר לגלות את שורשי המגמות שיאפיינו אותו ובגרותו ואת מידת התפתחותה הרחנה והתרבותית של הארץ אשר נוצר בה. המזרחנות הרוסית אינה שונה במובן זה מכל תחומי הידע האחרים שהתבססו ברוסיה בעת ההיא, ובראשם המדעים המדויקים. המאה השמונה עשרה, כזכור, היא ראשית צמיחתה של התרבות הרוסית המודרנית, הקוסמופוליטית לאין ערוך מן התרבות העממית עתיקת היום. בשלב מוקדם זה של הולדת התרבות תחומיה מטושטשים, טרם חל בה הפיצול לענפיה השונים והיא נתונה תחת השפעה נכרית חזקה.

כפי שכבר צוין לעיל, נשאה המזרחנות הרוסית בראשיתה אופי אירופי, במובן זה שמרבית העוסקים בה היו ילידי אירופה וחניכי תרבותה; גיאורג קר היה רק אחד מגני רבים. בניצוחם התנהל המחקר על טהרת הלשונות האירופיות ואפילו הוראת שפות המזרח לא נערכה ברוסית. במרבית המקרים הם פרסמו את כתביהם בשפות המחקר המקובלות ורק אחר כך תרגמו אותם לרוסית, וגם זה לא לעתים מזומנות. כמה מהם השתקעו ברוסיה והתבוללו בעמה, אך השפעתם המוקדמת לא פגה: חוקרים רוסים רבים שבאו בעקבותיהם העדיפו לפרסם את עבודותיהם בלשונות אירופה (אף על פי

שהוראת השפות כבר התקיימה ברוסית). כמו כן, היו חוקרים אירופיים שנטלו חלק בפעילות המדעית ברוסיה בלי שעזבו את ארצותיהם; ובכל זאת לא הספיק הדבר לשמירת הזיקה הרציפה בין המזרחנות הרוסית לאירופית (ברתולד 1977: 401-403; ליווטובה ופורטוגל 1966: 11-30). רק פינה אחת לא נפלה תחת ההגמוניה הזרה בלימודי המזרח ברוסיה: בתי הספר והמדרשות הדתיות, שהקנו לתלמידיהם ידע בשפות הקודש ולעיתים בשפות מזרחיות אחרות, אך מיעוט ההתייחסות אליהם אצל ברתולד וקראצ'קובסקיי משקף את תרומתם הדלה לפיתוח המזרחנות הרוסית בשלביה הראשונים.

המסורת המזרחנית האירופית השפיעה על המזרחנות הרוסית המוקדמת לחיוב ולשלילה כאחד. ההיסטוריוגרפיה המערבית המוכרת לנו כיום, שבה 'מזרחנות' אינה אלא שם כולל לשורת דיסציפלינות נפרדות הייתה אז בחיתוליה, ותחומי המחקר המזרחני התערבו זה בזה כיד הדמיון הטובה על החוקרים, באירופה כמו ברוסיה. בקטלוג הספרות המזרחנית הרוסית עד המהפכה מוקדש פרק שלם לתקופה שלפני 1818, והמעייין בו אינו מאמין למראה עיניו: זהו תמהיל פנטסטי של ארצות ועמים שונים מתקופות שונות ללא קו מנחה או היגיון פנימי. דברי ימיהן של שושלות סיניות עתיקות שוכנים ליד תולדותיה של הממלכה הסקיתית ותיאורי מסעות בסיביר ובערבות אסיה התיכונה – לצד ההיסטוריה היהודית וכו'. חלקם הגדול של החיבורים אינו ברוסית ואף ספרות המקורות מתורגמת לרוסית לרוב דרך שפות מתווכות (למעט אי-אלו כתבים סיניים). הקטלוג מונה עבודות מעטות על ראשית תולדותיהם של הערבים ועל דת האסלאם ומרביתן היא ספרים המתפלמסים עם 'נבואות הכוב' של מוחמד. כמו כן, מצויים דיווחים ותיאורים של ארצות האסלאם והמזרח בהווה, יומנים, סיפורי מסע, מסמכים דיפלומטיים ומחקרים אתנוגרפיים. היסטוריה עתיקה ותיאורי הווה הם שני מוקדיה של ספרות המחקר הזאת: ההיסטוריה המאוחרת או התיכונה של העמים הנחקרים אינה נושא לעניין אקדמי. בנוסף, ניתן להבחין במעין 'חלוקת עבודה' בין החוקרים הזרים לראשוני החוקרים הרוסים – הרוסים הרבו לעסוק בעמים הכלולים בתחומי האימפריה הרוסית, בעוד שעל יתר הסוגיות היו אמונים המלומדים הזרים (ראו ליווטובה ופורטוגל 1966: 11-30).

המזרחנות הרוסית, אף יותר מהאירופית, נטתה לערב בין העניין הדיפלומטי לעניין ההיסטורי-האקדמי, היות שרבות ממגמותיה הגאופוליטיות של האימפריה הרוסית פנו מזרחה. הדבר ניכר בפרסומים ממשלתיים ובדוחות של שגרירים על מצבן הפוליטי, המסחרי, או הדיפלומטי של מדינות המזרח, כגון התיאור רחב היריעה של האימפריה העוסמאנית שהתיר לנו שגרירה הראשון של רוסיה בה, פטר טולסטוי (כיהן בין השנים 1702-1714 [ארנובה 1968: 27-39]). פרסומים אלו, שהופיעו לעת מצוא, נועדו לכלל הציבור ולפיכך נעדרו אופי מדעי של ממש (מעין אות מטרים ל'אוריניטליוס הפופולרי' שרווח במאה התשע עשרה), אולם שימשו זרז לפיתוחה של מסורת כתיבה אקדמית, ומקור משני מוקדם עבור המזרחנות הרוסית המתהווה. בטאוני האקדמיה השונים היו

במה לידיעות ולמחקרים בעלי אופי רציני יותר, אם כי גם הם לא הקפידו על הפרדה בין ענפי המזרחנות השונים (ליווטובה ופורטוגל 1966: 4). כתב העת המקצועי הראשון למדעי המזרח הופיע ברוסיה רק ב־1849 תחת הכותרת *Mélanges Asiatiques* (סדרות אסיאניות) ושימש מקבץ עונתי של הפרסומים המזרחניים השונים שהמשיכו והופיעו במקביל בכתבי העת האקדמיים הכלליים (באזיאנץ ואח' 1969: 42; ליווטובה ופורטוגל 1966: 5).

חקר האסלאם ברוסיה במאה השמונה עשרה, במידה שניתן לזהותו ככזה, התמקד בקוראן. לקראת סוף המאה יכול היה הקורא הרוסי לבחור בין שלושה תרגומים לפחות לספר הקודש המוסלמי, אשר שניים מהם נעשו מן הנוסח הצרפתי של דו־ריאה (Du Ryer) ואחד – מן התרגום האנגלי של סיייל (Sale). קראצ'קובסקיי מציין שהתרגום הראשון מצרפתית הופיע ב־1716, ואף כי היה זה תרגום קלוקל, הוא שימש במשך שנים רבות כנוסח היחיד שעמד לרשות המתעניינים באסלאם הקדום ברוסיה. ב־1787 הודפס בפטרבורג לראשונה ספר הקוראן בערבית והוא חזר ונדפס חמש פעמים בעשור שלאחר מכן. כעבור שלוש שנים הופיע תרגום מלא ומחודש לקוראן, אף הוא מצרפתית, וכעבור שנתיים, ב־1792 – תרגום הנוסח האנגלי. יתר על כן, גילה קראצ'קובסקיי כתב יד של תרגום נוסף שמחברו אינו ידוע, המבוסס גם הוא על תרגומו של דו־ריאה. מלבד ארבעת התרגומים הללו ראוי לציין כי כבר ב־1722 הודפס ברוסיה אחד הספרים הראשונים לתולדות דת האסלאם והאימפריה העוסמאנית. ספר זה היה גרסה רוסית של חיבור שפורסם תחילה בלטינית, פרי עטו של דימיטרי קאנטמיר (Cantemir, 1673-1723), 'גוספודאר' (מושל) ממולדובה, אשר נמלט אל רוסיה ב־1711 מפחד העוסמאנים ופעל בה כמדינאי וכחוקר (קראצ'קובסקיי 1955: I: 175-181, V: 33).

לסיכום הסקירה על תולדות המזרחנות הרוסית במאה הראשונה לקיומה, ראוי להזכיר את יחסו של הציבור הרוסי למדע החדש. היחיד שנדרש לשאלה זו הוא ברתולד, אך הוא מציין אותה בהקשר רחב יותר של השוואת הישגיו של מדע המזרח הרוסי להישגיו של זה האירופי. ברתולד שופט את המזרחנות הרוסית בחומרה, קובע שהיא נמצאת בפיגור קשה לעומת אחותה האירופית ומבקש לעמוד על הסיבות לכך. הוא קובע שבמאה השמונה עשרה ראה רוב הציבור במזרחנות מדע אקזוטי ומנותק מן המציאות, והחברה הרוסית והשלטונות לא נטו חסד למדע הצעיר. מתוך המזרחנות עצמה, הייתה זו שליטת הזרים בה שחתרה תחת התקבלותו של מדע זה בציבור. שליטה זו, שלא הייתה אלא אחד הביטויים לתופעת המאבק בין ידע מקומי לידע נרכש, גרמה לכך שהמזרחנים הרוסים ביקשו להידמות ככל הניתן לעמיתיהם באירופה, שבה רב היה המרחק בין מגדל השן ל'עמך', והעמיקו את הפער בינם לבין העם שבקרבו ישבו (ברתולד 1977: 538-539).¹⁶

16 ברתולד, שניתן בחוש ביקורתי מפותה, דן בספריו את המזרחנות הרוסית ברותחין: הוא פוסק שמאחר שרוסיה לא ניצלה את היתרון שבקרבתה הגאוגרפית לארצות המזרח והאסלאם, הייתה

ראשית המאה התשע עשרה – המזרחנות מכה שורש ברוסיה

השינויים שהביאה המודרניזציה בתרבותה של רוסיה מחד גיסא וביצור שליטתה באדמות האסלאם וסיביר במרוצת המאה התשע עשרה מאידך גיסא הפכו את מיסוד המחקר המזרחני ואת המשך פיתוחו לכורח. הצעד הראשון ננקט ב־1804, כאשר אורגנו מחדש מוסדות החינוך הגבוה ברוסיה ונקבע להם תקנון מעודכן. במסגרת השינוי החלו להיפתח קתדרות וקורסים ללימוד שפות המזרח באוניברסיטאות השונות בפטרבורג, במוסקבה, בקאזאן, בטארטו, בחרקוב ובוילנו. הוזמנו מרצים מאירופה ונשלחו משלחות של סטודנטים להשתלם במרכזים המזרחניים הוותיקים במערב (באזיאנץ ואח' 1969: 15-16; ברתולד 1977: 42-43; מחאמיד 2001: 315).

בתמורה זו בלבד, כמוכּוּן, לא היה די. ב־1810 הציע שר החינוך העממי, הדוכס אובארוב, פרויקט גרנדיוזי לייסודה של 'אקדמיה אסיאתית' בפטרבורג, אשר תהיה אבן שואבת ללימודי המזרח ברוסיה ותשמש מסד לפיתוח ההשכלה בתחום זה באימפריה הרוסית תוך שירות צרכיה הדיפלומטיים של המדינה. התכנית הזאת הזכירה בקוויה העיקריים את תכניתו הנשכחת של קר (ובשונה ממנה, הדגישה את החשיבות שבלימודי הודו), אולם שלא כקודמתה, היא הכתה גלים ועוררה פולמוס ציבורי רחב שהדיו הגיעו עד אירופה (באזיאנץ ואח' 1969: 12-14; ברתולד 1977: 52-54; קארצב 1961: 31; קראצ'קובסקי 1955: v; 69-71). אף על פי שגם הפרויקט הזה לא יצא אל הפועל ככתבו, ניתן לייחס להשפעתו הישירה את הקמת המוסדות המזרחניים הראשונים בשנים שלאחר הגשתו. ב־1815 נוסדה במוסקבה מכללת לאזארב ללשונות המזרח, והיא שימשה, יחד עם הקתדרות ללימודי המזרח באוניברסיטה המקומית, כמרכז האסכולה המזרחנית המוסקבאית; בשנה שלאחר מכן נוסדו באוניברסיטת פטרבורג הקתדרות לערבית ולפרסית שהופקדו בידי מלומדים צרפתים, תלמידיו של גדול מזרחני צרפת סילבסטר דה־סאסי (הדבר מצביע על התגוונות ההשפעות הזרות על לימודי המזרח ברוסיה: עד כה הם הושפעו בעיקר מן המזרחנות הגרמנית [ברתולד 1977: 540-541]); וב־1818 נוסד בפטרבורג המוזיאון האסיאתי, שהפך עד מהרה למאגר החשוב ביותר של כתבי היד המזרחיים ברוסיה (באזיאנץ ואח' 1969: 3-5; ברתולד 1977: 54-55; מחאמיד 2001: 315; קארצב 1961: 35). בראייה לאחור ניתן לקבוע שחרף אי־קיומו ברוב פרטיו, היה

המזרחנות לאחד מענפי התרבות המפגרים ביותר בארצו, ענף הסובל מחסרים משמעותיים (במיוחד מצוין היעדרה של ספרות נאותה על אנטוליה, על הודו, על אסיה התיכונה ועל האסלאם כדת [ברתולד 1977: 442, 446, 467, 473, 482, 543-545]). ניתן היה לייחס גישה זו לביקורתיות יתר מן הון הפרוסי, אלמלא הצביעו מקורות אחרים על כך שבכמה מן המקרים לפחות עסקינן בפגמים אמיתיים (ברתולד 1977: 69-72, 74-80, 478-479; קראצ'קובסקי 1955: v; 135-138).

הפרויקט של אובארוב ליסוד הרעיוני ולעמוד האש שלאורו התפתח חקר המזרח ברוסיה עד 1917, ואולי אף מאוחר יותר.

המוזיאון האסיאתי

תולדותיו של המוזיאון האסיאתי בפטרבורג ראויות לדיון נפרד, ולו גם קצר, מפני שנודעה לו השפעה מעצבת על מדע המזרח ברוסיה, והוא סלל, למעשה, את דרך המלך למזרחנות הרוסית. אחד הגורמים לכך שמדעי המזרח ברוסיה צמחו במהירות כה רבה היה השפע העצום של המקורות הראשוניים הזמינים לחוקרים – כתבי יד, מטבעות, ספרים, מוצגים ארכאולוגיים וכדומה – שנאגרו במכוני המחקר השונים, והמוזיאון בראשם, הודות לרכישות מבחוץ ולמשלחות המחקר ברחבי האימפריה. שפע זה פטר מזרחנים רוסיים רבים מן הצורך בנסיעות תכופות למחוז מחקרים מחד גיסא והמעייט את תלותם בספרות המזרחנית האירופית מאידך גיסא. גאותו של מחקר המזרח הרוסי מעולם לא הייתה על המסעות לשטח; מרבית גילויו הגדולים נעשו בשלוות הספריות וחדרי המחקר. דא עקא, שעובדה זו הגבילה את גישתם של המזרחנים הרוסיים (אם הם לא עסקו בדיפלומטיה) אל ההתפתחויות החשובות בעולם האסלאם והמזרח בן זמנם; ולמעשה, עד פרסום עבודותיהם המעמיקות של קראצ'קובסקי ושל קרימסקי (1871-1941) על התחייה הספרותית והאמנותית בעולם הערבי, שהופיעו ברובן אחרי המהפכה, היה ההווה התרבותי הערבי והמזרחי בבחינת כתם עיוור עבור המזרחנות הרוסית (קראצ'קובסקי 1955: 1; 46; קרימסקי 1975: 6, 7, 9, 311-322, 335; Kirillina 1998: 1-12).

תשתיתו החומרית של המוזיאון האסיאתי היו האוספים המזרחיים שהצטברו וגדלו במהלך המאה השמונה עשרה. ב־1818 הגיעה לאוזני מייסדיו השמועה כי רוסו (Rousseau), הקונסול הצרפתי בסוריה ובבגדאד, מעמיד למכירה אוסף עצום של כתבי יד, וידיעה זו עוררה אותם לפעול להקמת הגנזך המזרחני המרכזי בבריה. אותו רוסו, נצר למשפחה צרפתית ידועת שם שהשתקע בלבנט, שילב את עבודתו כדיפלומט עם מחקר מזרחני חובבני וכך הספיק לאסוף כמות מרשימה של כתבי יד ערביים. עקב משבר כספי חמור שנקלע אליו, ביקש למכור את האוסף שברשותו לממשלת צרפת, אולם זו הייתה עסוקה בשיקום המדינה מפעמי מלחמותיו של נפוליאון, ודחתה את הצעתו. הישועה נמצאה בדמותו של סילבסטר דה־סאסי, אשר נזכר בתכנית שהציע כמה שנים לפני כן ידידו אובארוב ופנה אל שר החינוך הרוסי בהצעה שמדינתו תרכוש את האוסף. אובארוב נעתר בשמחה וב־1819 הגיעה אל המוזיאון בפטרבורג מחציתו הראשונה (השנייה התקבלה ב־1825). כמעט בן לילה הפך המוזיאון בן היומיים בניהולו של מלומד צעיר בתחום מדעי הדתות מרוסטוק, דוקטור כריסטיאן פֶרְן (Fraehn, 1782-1851), לחשוב

שבמכוני המחקר המזרחניים ברוסיה. בעשורים הראשונים לקיומו, טרם השלמת תהליך מיסודם של לימודי המזרח ברוסיה, היה המוזיאון אחד ממוקדי המחקר העיקריים, ומאוחר יותר, עם פיזור המחקר בין האוניברסיטאות השונות, הוא נותר אוצר המקורות הגדול ביותר ללימודי המזרח. בשנים הבאות נמשך איסוף החומרים והמוצגים עבור חדרי התצוגה השונים וככל שהתרחבה האימפריה הרוסית כן גבר קצב זרימת הממצאים אל המוזיאון. המוזיאון מצדו אף שיגר משלחות רכש מיוחדות ופרסם קטלוגים מפורטים של אוספיו (הקטלוג הראשון, תיאור אוצר המטבעות שברשותו, מאת פרן, ראה אור עוד ב-1818), שהוציאו את תהילתו הרחק מעבר לגבולות רוסיה: מזרחנים אירופיים רמי מעלה פנו בבקשות לעיין באוספים ונהגו לבקר בו לעתים תכופות. תהילתו זו הייתה, יש להניח, אחד המניעים לארגון הכנס של 1876 דווקא בפטרבורג (באזיאנץ ואח' 1969: 3-5, 17-16, 21-18, 24, 28-25, 36-35, 41-39; קארצב 1961: 31-32; קראצ'קובסקי 1955: v: 71).

מיסודה של המזרחנות הרוסית: סנקובסקי וראשיתה של אסכולת פטרבורג

בשלושים השנים הראשונות של המאה התשע עשרה נעשו מרבית הצעדים להפיכתו של מדע המזרח הרוסי למדע עצמאי ולמיסודו. אמנם למענת ברתולד דשדשה המזרחנות בשנים האלה במקום ולא חרגה אל מעבר לשלב ה'ילדות' (ברתולד 1977: 51, 541-545), אך הוא עצמו, יחד עם מקורות אחרים מצביעים על כך שבעשורים הללו התחוללה תמורה גדולה שבעקבותיה ניתן להבחין לראשונה באסכולה מזרחנית רוסית העומדת בזכות עצמה (ברתולד 1977: 68-69; ליווטובה ופורטוגל 1966: 4-5; מחאמיד 2001: 314). בסוף שנות העשרים פעלו בסנקט פטרבורג הבירה ארבעה מרכזים מזרחניים להוראה ולמחקר: הקתדרות המזרחניות באוניברסיטה, המוזיאון האסיאתי, מחלקת כתבי היד והספרים המזרחיים בספרייה הצארית והמחלקה ללשונות המזרח המסופחת למשרד החוץ שנפתחה ב-1823. פטרבורג, מוסקבה וקאזאן היו לשלושת מוקדיה החשובים והמרכזיים של המזרחנות הרוסית ובמקביל המשיכו להתפתח כמה מרכזים פרובינציאליים – בחרקוב, בטארטו, בהלסינקי ובוילנו (באזיאנץ ואח' 1969: 5; מחאמיד 2001: 315-316; קראצ'קובסקי 1955: v: 53-57, 62-66). מן המרכז בוילנו יצא אוסיפ סנקובסקי (1800-1858), מחשובי הערביסטים ברוסיה במאה התשע עשרה. מינויו לראשות הקתדרה הערבית באוניברסיטת פטרבורג בהיותו בן עשרים ושתים, תפקיד ששימש בו עד 1847 (ברתולד 1977: 57; קראצ'קובסקי 1955: v: 75), מילא את מפרשי האסכולה הפטרבורגית רוח ועשה אותה לאסכולה המובילה במזרחנות הרוסית החל ממחצית המאה. כמו כן, בעת ההיא עלו ראשוני המזרחנים המשפיעים שרוסיה הייתה ערש גידולם: נוסף על

סנקובסקיי ועל פרן יש להזכיר את א. בולדירב (1780-1842), שעמד בראש המזרחנות המוסקבאית בשנותיה המוקדמות והיה הראשון שפרסם ב-1825 לקט של טקסטים ערביים כספר עזר לסטודנטים, לקט אשר יצא משימוש רק כעבור שישה עשורים (ברתולד 1977: 56-57; קארצב 1961: 32; קראצ'קובסקיי 1955: 57-60). סנקובסקיי, פרן והמרצה הצרפתי שרמואה (Charmoix, 1793-1868) הגישו ב-1829 תכנית מפורטת לארגונום של לימודי המזרח ושותיו ברוסיה. באופן לא מפתיע, גם התכנית הזאת לא יצאה אל הפועל, אך הייתה אחד הזרזים לרפורמה נוספת בתקנון ההשכלה הגבוהה שנערכה ב-1835 (ברתולד 1977: 59-61). עיתונים וכתבי עת עקבו אחר התפתחותו של המדע הצעיר ופרסמו סקירות תקופתיות על אודות המתחולל בו (קראצ'קובסקיי 1955: v: 86). ב-1855 נפל דבר במזרחנות הרוסית: הקתדרות ללימודי המזרח של אוניברסיטת פטרבורג אוחדו לפקולטה אחת, הפקולטה ללימודי לשונות המזרח. המוסד החדש התקרב יותר מכל קודמיו לאידאל 'האקדמיה האסיאתית' שהגו קר ואובארוב, ועד מהרה התעלה מעל יתר המוסדות המזרחניים ברוסיה, הוביל את המהלכים החדשים במחקר והיה הראשון לבשר על תגליות גדולות. אם בעבר הסתפקו המורים בהרצאות מבוא היסטוריות ומרבית המאמץ הושקע בלימודי השפות, הרי שמ-1863 ואילך נלמדו בפקולטה קורסים מיוחדים לתולדות עמי המזרח והאסלאם, ובשנה שלאחר מכן נוסח בין כתליה מצע מיוחד ללימוד ההיסטוריה של העמים האלו בהתבסס על עקרונות המוכירים את שיטתו של גוגול. ייסוד הפקולטה הזאת מסמל את קץ 'תקופת הנעורים' של מדע המזרח הרוסי ואת הבשלתו לכדי עצמאות אינטלקטואלית ומחקרית מלאה (ברתולד 1977: 67-196 [במיוחד 85 ו-107], 200; קראצ'קובסקיי 1955: v: 88-93). לימים, משצמחה במזרחנות הרוסית קבוצה של מלומדים בעלי שיעור קומה בינלאומי, נמנו מרבית חבריה על אסכולת פטרבורג.

בעקבות הצלחתה של היזמה הפטרבורגית הועלו רעיונות לייסוד פקולטות דומות באסטראהאן, בקרים, בטביליסי ובסאראטוב (ברתולד 1977: 119), אך התוצאה המעשית הייתה שריכוז מרבית מאמצי המחקר בעיר הבירה פגע פגיעה קשה בשאר מרכזי הלימוד. ייסוד הפקולטה ללימודי לשונות המזרח הוביל, כאמור, לצמצום פעילותו של המוזיאון האסיאתי משום שהחוקרים עזבו אותו ועברו לאוניברסיטה. כמו כן, הדבר הביא להתדרדרותה של אסכולת קאזאן הוותיקה. לימודי שפות המזרח פסקו בה באמצע שנות החמישים והאוניברסיטה המקומית נדרשה למסור את מרבית ספריה לפטרבורג. בשנים מאוחרות יותר נעשו שם כמה ניסיונות להחיות את לימודי השפות, אולם הם לא עלו יפה. מאמצע המאה התשע עשרה ירדה חשיבותו של המרכז המזרחני בקאזאן והוא פנה לכיוון בלתי-אקדמי בעליל, שמפניו התריעו טובי מזרחניה של פטרבורג (באזיאנץ ואח' 1969: 35-36; קראצ'קובסקיי 1955: v: 105-107, 121-131).

פון קאופמן: פקיד ומלומד

תוצרה האחרון והבלתי ישיר של אסכולת קאזאן, מעין שירת הברבור שלה, היה מפעלו של המושל הטורקסטאני בשנים 1867-1882, קונסטנטין פון קאופמן (1818-1882), אשר הצליח לגלות על אסיה התיכונה במשך חמש עשרה שנים יותר משגילו עליה כל משלחות המחקר שקדמו לו במשך 150 שנים. מסעות החקר אל האזור במאה התשע עשרה לפני כיבושו המלא, כמו מסעותיו של פטר I, חזרו כשבידיהם מידע מועט, בעיקר מפני שהצלחתם הייתה תלויה בטיב הקשר שיצרו עם הח'אנים ועם האמירים המקומיים. חשדם של אלו התערור (ובצדק) למראה המלומדים הבאים לבקרם בליווי גדוד חיילים. רק בשנות השבעים של המאה התשע עשרה, עם שלילת חירותם של עמי האזור בידי רוסיה, הצליחו חוקרים שרובם התחנכו בקאזאן להפיק מחקרים ברמה משביעת רצון, בניצוחו של פון קאופמן (ברתולד 1977: 439-441).

פון קאופמן ראה במעשהו זה מחווה אצילית של רוסיה לתרבות ההולכת ונכחדת תחת מכבש ההשפעה המערבית, ומחקרו אמור היה להיות לה אבן מצבת. יעדו העיקרי כפקיד בשירותה של מדינה אימפריאליסטית היה הטמעתם המלאה של העמים שבמרכז אסיה ברוסיה תוך ביטול הווייתם העצמאית; המחקר שזים היה אחד האמצעים שנקט להגשמת המטרה הפוליטית. חרף מניעיו הבלתי כשרים, הייתה תרומתו של פון קאופמן לאוצר הידע המזרחני ברוסיה בלתי מבוטלת. יזמתו, שיצאה אל הפועל טיפין-טיפין בראשית כהונתו, הפכה עד מהרה לזרם עצמאי במזרחנות הרוסית, החובק את כל שדרות חייהם של מושאי המחקר: התרבותי, הפוליטי, ההיסטורי, הכלכלי והחברתי. ארכאולוגים גילו את פלאי תיוה, בוכרה ופּוֹרְגַנָה, ציירים נשלחו להנציה את אורחות חייהם של התושבים, ספרים וכתבי עת מקצועיים הודפסו ונוסדה ספרייה גדולה בטשקנט (ברתולד 1977: 436-437, 446, 556; קראצ'קובסקי 1955: v: 131-135; Brower and Lazzerini 1997: 123-128). לימים, בהתחולל השינוי הקטסטרופלי במסורות התושבים ובאורחותיהם לאחר המהפכה, גדל ערכו של המחקר הזה שבעתים בשל הפיכתו, כנבואת פון קאופמן, למצבת זיכרון לתרבות שהוכחדה.¹⁷

17 החשיבות בפועלו של המושל הטורקסטאני התבררה לאחר מעשה; בזמן הווה היו שהמעיסו בערך תרומתו לחקר המזרח ברוסיה, אף על פי שהוא, בשונה מאסכולת קאזאן, לא חטא בתגומות דתיות (ברתולד 1977: 447; קראצ'קובסקי 1955: v: 131-135). ברתולד אף הרחיק לכת וטען שפון קאופמן לא הותיר כל חותם על המזרחנות הרוסית (ברתולד 1977: 525), קביעה מוגזמת במקרה הטוב, שהרי אפילו נתוניו שלו מערערים עליה (אפשר שברתולד השמרן זלול באתנוגרפיה כמדע העומד בזכות עצמו, וראה בה בת חורגת לגאוגרפיה ולהיסטוריה).

הפריצה הגדולה קדימה

ראינו שבמאה השמונה עשרה הוגבלו פירותיה של המזרחנות הרוסית לארבעה תרגומי קוראן ולרשימה לא ארוכה של פרסומים שערכם האקדמי של כמה מהם מוטל בספק. במאה שלאחר מכן השתנתה התמונה לבלי הכר – מיסודו של המחקר הביא לעלייה ולהתגוננות בתפוקתו המודפסת והחלו לצאת אוספים, מילונים, ספרים וכתבי עת מתמחים. ספר ההדרכה הראשון לדקדוק הערבי פורסם ברוסיה ב־1827, ואחריו באו ספרים נוספים, הניזונים עדיין ממקורות אירופיים; מעט מאוחר יותר החלו לצאת מילונים לשפות המזרח, ובהם מילונים ערביים־רוסיים ורוסיים־ערביים (1836, 1863, 1881) שהיו מוקדשים כולם לשפה הקלסית והתעלמו כליל מן השפה הערבית הבתר קלסית, החדשה והמדוברת; בראשית המאה העשרים הופיעו מילונים ערביים חדשים שבחיבורם נטלו חלק מורים ערבים בקתדרות ובפקולטות המזרחניות ברוסיה. כמו כן, במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה הוחל בפרסומם של כתבי עת מקצועיים למדעי המזרחנות לאחר ניסיון כושל בודד בשנות העשרים. בנוסף, השתתפו המזרחנים בייסודן של אגודות אקדמיות ללימודי הגאוגרפיה וההיסטוריה, אשר ראו בין יתר חובותיהן את קידום המזרחנות הרוסית. אגודות אלה שבו ויזמו משלחות מחקר לקוקאז ולאסיה התיכונה ובכך כמו נטלו על עצמן להשלים את מלאכתם העיונית של המזרחנים (באראנוב 1970: 9-10; ברתולד 1977: 419; ליוטובה ופורטיגל 1966: 6; קראצ'קובסקי 1955: 301-303).

לקראת סוף המאה התשע עשרה החל מדע המזרח הרוסי להעמיד מלומדים מקומיים בקנה מידה בינלאומי. עלייתם קשורה להתפתחותו המהירה של המרכז המזרחני בפטרבורג, שמאחוריה עומדים לדעת קראצ'קובסקי שני ערביסטים, אשר עבדו בו בעשורים הראשונים לאחר 1855: ו. גירגאס (1835-1887) וו. רוזן (1849-1908), שמפעלו מודגש במיוחד. שני המלומדים האלה טיפחו שורה של תלמידים מבריקים, ובהם קראצ'קובסקי וברתולד המוכרים לנו, פאבל קוקובצוב (1861-1942), גדול ההבראיסטים הרוסים, חוקר הודו וסיביר סרגיי אולדנבורג (1863-1934), שכינה כמוזכיר האקדמיה למדעים של ברית המועצות בשנים 1925-1929, ניקולאי מאר (1865-1934), המומחה המפורסם לשפות שמיות וקווקאזיות, ניקולאי מדניקוב (1855-1918), הידוע בזכות אוסף המקורות הערביים בן ארבעת הכרכים בנושא פלסטין מן הכיבוש המוסלמי עד הכיבוש הצלבני, רבים אחרים. באותו זמן התבלט במוסקבה מלומד אחר, שקשריו עם אסכולת פטרבורג היו רופפים יותר, אך הוא היה האיש שהצליח להביא את המרכז המזרחני בעירו לרמה השווה לזו הפטרבורגית – אגאתאנגל קרימסקי. היה זה מלומד בעל תפיסה רחבה שלא תשוער, פוליגלוט, חוקר שפות, תרבויות והיסטוריות (מוסלמיות וסלאביות כאחד), משורר וסופר הזכור הן כמזרחן דגול, הן כסלאביסט חשוב והן כיוצר מרכזי בספרות האוקראינית.

ניתן לכוונת ללא הסתייגות את הדור שפעל במדעי המזרח ברוסיה בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים 'דור הנפילים' של המזרחנות הרוסית. מהפכת 1917 לא קטעה את פעילותו: כל החוקרים הללו בחרו שלא להגר מארצם, הם המשיכו ופרסמו בה באופן חופשי יחסית תוך עקיפת התכתיבים האידיאולוגיים או התעלמות מהם (קראצ'קובסקיי 1955: v; 105-96, 120-118, 420-419; קרימסקיי 1975: 303-328). עם הסתלקותו של האחרון שבהם, קראצ'קובסקיי, ב־1951, תם עידן שהחל מאה שנים לפני כן בהיווסד הפקולטה בפטרבורג.

מזרחנים ובני המזרח

רוסיה ותרבותה מעולם לא היו זרות לחלוטין לעמי המזרח התיכון ואסיה. סוחרים מוסלמים ביקרו בסיכויות הרוסיות, הגאוגרפים הערבים הקדומים הקדישו מקום בכתביהם לארצות הסלאבים והאימפריה העוסמאנית קיימה קשרים דיפלומטיים וכלכליים עם 'מוסקוביה' (לפני כמאה שנים עלה באקדמיה הרוסית רעיון שנגזו לקטלג ולפרסם את כל כתבי הגאוגרפים וההיסטוריונים הערבים על רוסיה ועל העמים הסלאביים [מחאמיד 2001: 314; קראצ'קובסקיי 1955: i; 152]). בעידן החדש היה לחוקרים הערבים, המוסלמים ושאר 'הילידים' משקל רב בלימודי המזרח הרוסיים יותר מזה שזכו לו במזרחנות המערבית מכמה טעמים: אולת ידו של המחקר הרוסי בינקותו שזוקק היה למורים שיקנו לחוקרים ולחוקרים לעתיד את ידיעת שפות המזרח, ואלו נמצאו לרוב בקרב אלה שהשפות הנחקרות היו שפת אמם; הקרבה הגאוגרפית בין רוסיה לארצות המזרח ושליטתה על עמים אסיאתיים רבים; וייסודן בתוך רוסיה גופא של מושבות סוחרים בני המזרח, אשר נמשכו אל עצמתה הכלכלית של רוסיה ואל צמאונה לידע מזרחני (קראצ'קובסקיי 1955: v; 138-139).

כבר במאה השמונה עשרה מסופר על יפנים שהורו את שפתם ברוסיה (ראו ברתולד 1977: 24-41, 389-390), אך ההתחלה הזאת, כמו רבות אחרות, לא הפכה לתופעה של ממש. רק עם כינון המזרחנות הממוסדת ברוסיה גדל מספרם של מרצים מארצות המזרח המנחילים לסטודנטים הרוסים את שפתם ומלמדים את תרבויותיהם, מפרסמים מחקרים ברוסית ומשתתפים בחיבור מילונים, ספרי דקדוק וספרי עזר. חלוץ המגמה הזאת היה המרכז בקאזאן, שבו מראשית המאה התשע עשרה, אם לא מוקדם מזה, לימדו טאטארים (ובהם בני משפחת חלפין הידועה) את השפה הטאטארית (ברתולד 1977: 80-81). מאוחר יותר הופיעו במוסדות המזרחניים במוסקבה ובפטרבורג ערבים, פרסים, ארמנים, גרוזינים וטאטארים, מרביתם נוצרים או כאלה שהנצרות נכפתה עליהם. רובם באו לרוסיה מיזמתם או שנענו להזמנה ושבו בתום תקופת עבודתם אל ארצותיהם, אך היו כאלה שנשארו בה עד סוף ימיהם ושצאצאיהם כבר היו רוסים לכל דבר. ביניהם ניתן למנות

את מוחמד עלי כאזם-בג (1802-1870), פרסי שהתנצר אשר עבד כמורה לפרסית בקאזאן מ-1826, עבר לפטרבורג ב-1849 ומ-1855 ועד מותו כיהן כדיקאן הראשון של הפקולטה ללשונות המזרח באוניברסיטה; את מיכאיל עטאיה הסורי (1852-1924), שלימד במכללת לאזארב והיה מעמיתו של קרימסקיי; את השיח' המצרי מוחמד עיאד אל-טַנְטַאוי (1810-1861), אחד המוסלמים הבוודדים שקשרו את גורלם האקדמי ברוסיה – הוא הגיע אליה ב-1840 לאחר תום לימודיו באל-אזהר, לימד ערבית במחלקה ללשונות המזרח במשרד החוץ, מ-1847 ועד 1855 שימש דיקאן הקתדרה ללימודי ערבית בפטרבורג לאחר פרישתו של סנקובסקיי והותיר אחריו כמה חיבורים ספרותיים בערבית, בפרוזה ובשירה; את סלים אירינאיוס נופל מטריפולי (1828-1902), שהחליף את אל-טַנְטַאוי במשרד החוץ; את כלת'ום עודה-וסייליבה (1892-1965), מורה פלסטינית מנצרת שהשתקעה ברוסיה לאחר נישואיה לרוסי ופעלה במשך עשורים רבים להפצת דבר הספרות הערבית החדשה בברית המועצות; ועוד רבים וטובים, כמו ג. מרקץ (1846-1911) ועבדאללה קלזי (1819-1912) הסורים, פ. ז'וזה הפלסטיני (1871-1942) ואחרים. על אף פועלם הענף של חוקרים אלו, בדרך כלל תרומתם מוזכרת שלא לחיוב בידי כותבי תולדות המזרחנות הרוסית, כנראה בשל הבדלי הגישה למחקר בין המתוארים למתארים (באראנוב 1970: 10; ברתולד 1977: 47-48, 68, 479-480; מתאמיד 2001: 315; קראצ'קובסקיי 1955: I: 94-98, 166-174, 303-305, 326-327; v: 89, 95, 113-115, 229-299 [מונוגרפיה על אל-טַנְטַאוי]); קרימסקיי 1975: 291; (Bivar 1994: 283-303).

התפקיד המרכזי שמילאו בני המזרח בהוראת השפות המזרחיות לא היה הביטוי היחיד לזיקה בין החוקרים למושא מחקרם בתחום המזרחנות. היו חוקרים מקצועיים ומקצועיים-למחצה שיצאו לעבוד בארצות המזרח, בין אם בגפם ובין אם במסגרת אגודות מחקריות או מיסיונריות, כגון האגודה הפלסטינית הפראבוסלאבית הרוסית שפעלה בסוריה הגדולה¹⁸ או המכון הרוסי לארכאולוגיה באסתנבול, שקמו בסוף המאה התשע עשרה ונסגרו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. במקביל לפעילותן של אגודות אלה ניהלו השגרירויות והנציגויות הדיפלומטיות הרוסיות בארצות המזרח מחקר משלהן (שערכו אינו רב, כמובן, מאחר שנועד לענות על צרכי הדיפלומטיה הרוסית), וכן היו כמה אגודות דתיות שמרכזן בארץ הקודש ובסביבותיה. אגודות אלה עסקו, בנוסף לכל, בעבודה חינוכית בקרב הערבים הנוצרים, אשר לימים נטלו חלק במפעליהן התרבותיים

18 אגודה זו פרסמה מחדש, בין היתר, את רשמי מסעו של גוגול לפלסטין בשנות ה-40 של המאה התשע עשרה, בין שורת סיפורי המסעות לארץ הקודש, אשר הותירו סופרים ומשוררים רוסים לא מעטים מכל הדורות (מתאמיד 2001: 316).

והחינוכיים, כתבו ספרים ועבדו כמורים וכמחנכים.¹⁹ ציירים, סופרים וארכאולוגים רוסים ביקרו במזרח וישבו כשבאמתחתם תגליות ותיאורים שנמצא להם שימוש במחקר האקדמי. היו מזרחנים יושבי משרדים שיצרו קשרים עם מלומדים מקומיים ונטלו חלק ביזמות משותפות, תופעה שמספר עליה בפירוט רב קראצ'קובסקי, מכרם של הסופרים והחוקרים האחים תימור המצרים ומיכאיל גְּעִימָה ואנטון אל-סלחאני הסורים-לבנונים (בלנקובה 1972: 20-27; ברטולד 1977: 468-470, 475-474; קארצב 1959: 106-112; קארצב 1961: 33; קראצ'קובסקי 1955: I: 48-54).²⁰

מזרחנות ואוריינטליזם

מן הדין שנתייחס עתה להיסטוריה האימפריאלית של רוסיה ונבחן את תפקידה של האקדמיה בשירות הכיבוש הרוסי. התנופה הגדולה בחקר המזרח המאפיינת את המאה התשע עשרה קשורה קשר בל יינתק להתפשטותה הטריטוריאלית של המדינה, ומכאן לצורך של השלטון להכיר, ללמוד ולתאר לעצמו ('לדמיין', בלשוננו של אדוארד סעיד) את התרבויות שכבש על מנת שיוכל לפתח כלים יעילים לשליטה ארוכת שנים בהן. האקדמיה הרוסית מילאה תפקיד מפתח בעיצוב הגישה ההגמונית כלפי העמים הנשלטים, והיות שהעיקרון שעמד כל העת לנגד עיני השלטון היה הקפדה על מידה בסיסית של ריסון עצמי ביחסו כלפיהם על מנת לשמור על שלמות המדינה (ריסון שנונה, כמובן, כאשר 'תבעו' ואת הנסיבות [Brower and Lazzarini 1997: 244]), היה כר הפעולה של האינטלקטואלים מרווח במיוחד.

כבר מימיה הראשונים הייתה הפעילות המזרחנית ברוסיה קשורה במאמץ להטמיע את העמים האסיאתיים שנכבשו זה מקרוב במדינה ובתרבות הרוסית, בין היתר באמצעות

19 בראשית המאה העשרים נוצרה בסוריה הגדולה קבוצה של סופרים ומתרגמים, שהעבירו לערבית יצירות מרכזיות מן הספרות הרוסית הקלאסית והחדשה; אנשים אלו (ח'ליל בִּיֵדֶס, סלים קבעין, מיכאיל גְּעִימָה ואחרים) התחנכו כולם בבתי הספר של האגודה הפלסטית הרוסית ושלטו בשפה הרוסית כאילו הייתה שפת אמם (קראצ'קובסקי 1955: III: 226, 267-269, 273, 275-276, 280, 312-313; קרימסקי 1971: 314-316).

20 מן הצד השני של המטבע, הייתה רוסיה מוקד עניין עבור אישי ציבור ומשכילים מוסלמים, שהעריכו את כוחה העולה כמשקל נגד לאימפריאליזם האירופי בעידן 'המשחק הגדול' (התחרות בין בריטניה לרוסיה על השליטה באסיה התיכונה ובהודו) וחלוקת המורשת העוסמאנית בסוף המאה התשע עשרה. ההוגה והמהפכן המוסלמי הרפורמיסטי, ג'מאל אל-דין אל-אפרא'אני (1839-1897), התגורר ברוסיה בין 1887 ל-1889 וניהל בה פעילות ציבורית למען המוסלמים ונגד האימפריאליסטים עד אשר המאס את עצמו על הצאר אלכסנדר III (תכיוון 1972: 186-193).

רוסיפיקציה והמרת דתם לנצרות. אחד מיעדיו העיקריים של פטר I, כאשר עודד את לימודי השפות האסיאתיות, היה לקרב את עמי אסיה לרוסיה על מנת שיצטרפו אל חיק הכנסייה, מטרה שלא הושגה כהוא זה (ברתולד 1977: 29-27; Brower and Lazzerini 1997: 19-21). עוד ביקשה פטרבורג, אז כמו מאוחר יותר, לכפות על כמה מעמי הקווקאז את הכתב הקירילי תחת הערבי. השלטון הקים מוסדות תרבות רוסיים בערים המזרחיות המרכזיות, כגון התאטרון בטביליסי, פתח בתי ספר רוסיים או דו-לשוניים שנועדו לדחוק את רגלי החינוך הדתי המסורתי ושיגר משלחות מיסיונריות לאזורים הללו (משלחות שכללו מיסיונרים זרים, למשל, במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה פעלו בקווקאז ובשפך הוולגה מיסיונים סקוטיים. ראו: Brower and Lazzerini 1994: 284-286; and Lazzerini 1997: 107-109, 143-148). בדרך זו למדו נתיניה המזרחים והמוסלמים של רוסיה להכיר את התרבות הרוסית המערבית-הפראבוסלאבית על מעלותיה וחסרונותיה: הן כמגדלור קוסם והן ככוח פוליטי העלול להיות דורסני ולהמיט אסון על מסגרותיהם החברתיות ועל מורשתם התרבותית. הכיבוש הרוסי שביקש לעודד התבוללות העניק למוסלמים, בבלי דעת, כלים אינטלקטואליים ופוליטיים להיאבק בו. מעטים בלבד אימצו את התרבות הרוסית ללא סייג ואילו הרוב הגדול בחר להתנגד, בין אם באלימות, כמו בקווקאז, בין אם בדרכי שלום, כמו באסיה התיכונה (שבה הפגין המנהל הרוסי יחס סובלני לאין ערוך וכיבד את אמונותיהם ואת מסורותיהם של עמיה ברוח גישת יקטרינה II) (Brower and Lazzerini 1997: 119-122) ובין אם בדרך של 'הג'רה', בייחוד מן הקווקאז ומקרים (שם: 102-103, 170). ההתנגדות הרוחנית-האינטלקטואלית שהתגברה במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה התנקזה לשני מסלולים: שיבה המונית אל האסלאם, תופעה שנפוצה במיוחד בקרב הטאטארים שהתנצרו (צ'רבונאיה וקאפלר 2001: 104; [esp. 271-272] Brower and Lazzerini 1997: 271-291), ועליית תנועת הרפורמה האסלאמית, המכונה התנועה הג'דידית ('המחדשת'). תנועה זו, שקראה למוסלמים ברוסיה לבחון מחדש את ערכי מסורתם, להתלכד התלכדות לאומית, תרבותית ולשונית, להשתלב במדינתם כשוויים בין שווים ולאמץ את המודרניזציה הרוסית בלי לוותר על זהותם, עוררה איבה ואפילו פאניקה בחוגי השלטון אשר השכילו לראות בה נתיב חלופי למודרניזציה ולביסוס זהות מוסלמית חדשה שאינה כרוך בהתבוללות בתרבות הרוסית. עד כדי כך הגיעו הדברים שב-1910 התכנסה בפטרבורג ועידה מיוחדת לדון באפשרויות להשבת המוסלמים לדרך הרוסיפיקציה ולהבסת התנועה הג'דידית והפן-תורכיים שהחלו להתפשט במדינה בעקבות מהפכות 1905, 1906 ו-1908 ברוסיה, בפרס ובאימפריה העוסמאנית. הוועידה המליצה להגביל את כוחם החינוכי והחברתי של הג'דידים, שצלחו במקום ששקלו בו הרוסים (ואכן החלו רדיפות נגד מנהיגי התנועה ופעיליה, גם אם ללא אלימות חמורה), ולהעצים את הפעילות התרבותית והדתית הרוסית בקרב הנוצרים שנתרו. עם זאת, פסקה הוועידה שאבד הכל על השיטה המיסיונרית הישנה ושאינו עוד

טעם לשוב אליה (צ'רבונאיה וקאפּלר 2001: 104-105; Brower; Batunsky 1994: 218-224; and Lazzerini, pp. 139-151, 180)²¹.

האקדמיה אף היא לא טמנה את ידה בצלחת. אחד הסימנים הראשונים להתגייסותה של המזרחנות לשירות המפעל האימפריאליסטי הרוסי מצוי עוד בפרויקט של קר, שבו הביע מחברו את התקווה כי בבוא השעה, עם נפילתן של בוכרה ושל סמרקנד לידיים רוסיות (מאה ושלושים שנה לפני כיבושן!), ייתגלו בהן אוצרות כתבי יד אשר ישמשו את חוקרי המזרח (ברתולד 1977: 406). אף על פי שהשלטון הרוסי נשמר לרוב מהפעלת אלימות מוגזמת נגד נתיניו במזרח, הוא הרבה לחטוא ביחס מתנשא, מזלזל ועוין כלפיהם, יחס שניתן להגדירו כאלימות אינטלקטואלית. יחס זה בא לידי ביטוי בעבודותיהם של חוקרים רבים: החל מהמאה השמונה עשרה, כבר במפגש המשמעותי הראשון בין 'הציוויליזציה' הרוסית והתרבויות 'הברבריות' של אסיה התיכונה והרחוקה ושל הקווקאז, הייתה הנימה השלטת בכתביהם נימה של איבה, של בוז ושל זלזול בעמי אסיה (יש לציין שהעמים הללו גמלו לכובשיהם ביחס דומה). הם תוארו על פי רוב מתוך השוואה לתרבות הרוסית, לעומת יכולותיהם השכליות והתפתחותם הלאומית והמדינית של הסלאבים: תוצאות ההשוואה שימשו הוכחה ל'פיגורם' והובילו למסקנה שיש להטמיעם ברוסיה. במיוחד הצטיין בכך מדע האתנוגרפיה של המאה השמונה עשרה (שהיה נתון, כזכור, בידיים אירופיות), אשר הפנה את מרבית מאמצי לזיהוי מאפייני הגזע של העמים השונים, על שלל מנהגיהם, לשונותיהם, אמונותיהם ואורחות חייהם, ולהגדרתם במסגרת המדינה והתרבות הרוסית – זאת בניגוד לשיטות שרווחו לפני המאה השמונה עשרה, אשר חילקו את העולם חלוקה פשוטה לרוסים הפראבוסלאבים וליתר העמים 'עובדי השטן' (Batunsky 1990: 14-15; Brower and Lazzerini 1997: 9-10, 33-37, 40-45). יש הרואים בגישה זו ובגישות דומות משנים מאוחרות יותר (במיוחד גישה פון קאופמן) ניסיון רוסי ליצור זהויות חדשות יש מאין ולכפות אותן על עמי אסיה והקווקאז באמצעות שרטוטם של קווי תיחום אתניים חדשים וקריאתם בשמות בלתי מוכרים עד כה – שמות שאומצו לימים בידי העמים האלו ושהם הם גודעים עד ימינו אנו (Brower and Lazzerini 1997: 14-15, 21-22). באסיה התיכונה נחל הניסיון הצלחה מוגבלת מאוד, היות שבה, יותר מאשר בשאר מחוזות רוסיה האסיאתית, הייתה ההבחנה בין העמים והעממים מטושטשת או בלתי קיימת: גבולות לשוניים לא חפפו גבולות של מאפיינים אתניים, ואלו לא חפפו גבולות התיישבותיים-כלכליים וכדומה. במצב זה ההכרעה מיהו סרטי, מיהו טג'יקי, או מיהו אוזבקי, הייתה תכופות שרירותית (שם: 129).

21 להרחבה על יסודותיו התאורטיים וההיסטוריים של הג'ינדיזם ראו גנקביץ' 2001 (I): 378-384; גנקביץ' 2001 (II): 385-400; Lazzerini 1992: 151-165.

במאה התשע עשרה הלך הקשר בין האקדמיה לשלטון והתהדק. התרחבות גבולותיה של האימפריה הרוסית, החדירה המואצת לקווקאז וכינון גבולה של רוסיה עם האימפריה העוסמאנית ועם פרס שינו את אופי המגע בינה ובין עמי המזרח והאסלאם. היחסים ביניהם, שהיו עד כה שאלה של הגמוניה פנימית בעיקר, הפכו לסוגיה פוליטית ותרבותית בסדר גודל בינלאומי. הסקרנות האינטלקטואלית ביחס לתרבויות שהתגלו זה עתה גברה, ועם זאת הוחרף הצורך במציאת פתרון אידאולוגי ומעשי כאחד למשימה שלקחה רוסיה על עצמה בכיבושה (באזיאנץ ואח' 1969: 14-15; מחאמיד 2001: 314). המזרחנים הרוסים החלו להשמיע קולם יותר ויותר בשאלות של פוליטיקה בינלאומית, שעה ששדה מחקרם התרחב והפך לאחד הגורמים העיקריים המעצבים את המדיניות הרוסית והמשרתים אותה, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. אוניברסיטאות ומוסדות אחרים, כמו המחלקה ללשונות המזרח במשרד החוץ, הגבירו את מאמציהן להכשיר דיפלומטים דוברי שפות זרות (ברתולד 1977: 472; קראצ'קובסקיי 1955: v: 71).²² רבים מן הנרשמים ללימודי המזרחנות באוניברסיטאות השונות עשו זאת מתוך שאיפה להשתלב בשירות הדיפלומטי, וכך הפכו הקתדרות והקורסים ללימודי המזרח לכלים של ניידות חברתית. הסגל האקדמי במחלקות לחקר המזרח קיבל על פי רוב את סדר הדברים ואף עודד אותו; רעיון שירות המדינה היה בעיניו רעיון אצילי ומובן מאליו, מלומדים ומורים רבים שאפו בעצמם להפוך לדיפלומטים. דוגמה מובהקת לכך נמצא בדמותו של סנקובסקיי, שזכה להתמנות בגיל כה צעיר לראשות הקתדרה ללימודי ערבית באוניברסיטת פטרבורג עם שובו ממסע מחקר־דיפלומטי במזרח התיכון בעיקר בזכות התועלת הפוליטית שצפוי היה להביא למדינתו; הוא עצמו השתוקק לקריירה דיפלומטית ופנה כמה וכמה פעמים להתקבל לשירות המדינה, אולם מוצאו הפולני ועברו הפוליטי המפוקפק מנעו את התגשמות מאווייו (קאוורין 1966: 11, 19-22, 36-41). מקרה זה לא היה היחיד מסוגו: קרימסקיי, שהעמיד תורה שלמה על יסוד התפיסות הגזעניות מבית מדרשם של ארנסט רנאן (Renan, 1823-1892) ושל ז'וזף גובינו (Gobineau, 1816-1882), תפיסות אשר רווחו במדע האירופי בתקופתו, הרבה להתריע מפני 'הסכנה הפן־תורכית'.²³ כמו כן, יש

---

22 דוגמה נוספת לארגון בעל אופי ומטרה דומים היא הוועד הרוסי לחקר אסיה התיכונה והמזרחית, שקם ב־1902 וכלל את נציגי האקדמיה והשלטון, מפני שהיה מסופח אף הוא למשרד החוץ (ברתולד 1977: 504-505).

23 קרימסקיי יצר קנה מידה לבהינתן טיבן של ציוויליזציות ושל תרבויות מזרחיות לפי התפתחותן ההיסטורית וכושרן להתפתחות עתידית. בראש הסולם הוא הציב את הפרסים הארים, אחריהם את הערבים ואת היהודים השמים, ובתחתית הסולם הוא שם את התורכים, שהיו בעיניו סמל הגיוון משום שבהם נתגלמו קנאות, בורות, צרות אופקים ורחנית, אי־התפתחות וראקציה חשוכה

משמעות רבה לדברים שהשמיע מורה מן הפקולטה ללשונות המזרח בפטרבורג ב־1858: הוא התבטא בזכות השילוב בין ידע תאורטי לידע מעשי משום שיש לראות את הפקולטה [...] כמוסד היחיד המקנה לתלמידיו את ידיעת שפות המזרח תוך התחשבות בדרישות

המדע ובצרכי המנהל המדיני כאחד' (ברתולד 1977: 131; הדגשה שלי).²⁴

חרף חיוניותם (או אולי דווקא בגללה...) של לימודי המזרח לתפקודה המדיני והאימפריאלי של רוסיה נהג השלטון כלפי המוסדות ללימודי המזרח בחשדנות יתרה. בד בבד עם צמיחתה של המזרחנות הרוסית גבר הפיקוח הממשלתי עליה במטרה למנוע את עלייתה של אפוזיציה נוספת למשטר הצארי מבין כתלי האוניברסיטאות. כאשר נבקטו היוזמות מלמעלה, היה אחד מיעדיהן הגלויים לעקור אפוזיציה כזאת: בפרויקט של אובארוב הובעה התקווה המפורשת שלימודי המזרחנות יסיטו את הגיגי הנוער ממיני קושיות פוליטיות ותרבותיות שלא יאה להם לצעירים לעסוק בהן (ברתולד 1977: 537). הקיפאון של ימי ניקולאי I לא פסח על לימודי המזרח, אך גם מאוחר יותר ניתנו להם התקציבים הממשלתיים במשורה והותנו במיני תנאים שמשמעותם הייתה שמירת המחקר בגבולות שכס המלוכה סובלם. את ההתפתחות המהירה במזרחנות הרוסית ניתן לייחס, בין היתר, להיענותם של המלומדים לתביעות האלה ולזהירותם המופלגת בגשתם לעסוק בעניינים שריח הפוליטיקה נודף מהם – חוקרים ומרצים שהעזו לפעול על דעת עצמם נענשו על כך (באזיאנץ' ואח' 1969: 24, 30; ברתולד 1977: 45, 541).

מעניין יהיה לבחון את ההצדקה שמצאו לעצמם המלומדים הרוסים לכניעתם לדרישותיו של המנגנון השלטוני, ולברר לאיזו השפעה או טובת הנאה ייחלו במסגרתו. היטיב לבטא זאת הערביסט הדגול ויקטור רוון, אשר טען כי על העם הרוסי, מעצם היותו הריבון האימפריאלי בארצו, מוטלת חובה תרבותית גדולה – וחובה זו היא האחריות שהוא נושא להכרתם, להינכום ולקידומם של עמי רוסיה האחרים ולהבאתם לרמה תודעתית ותרבותית נאותה (בעקיפין נרמזו פה שחרור מן הרודנות הצארית, אם כי איננו יודעים לבטח אם אמנם רוון התכוון לכך [ברתולד 1977: 589]). דעה זו ביטאה אחת משתי הגישות כלפי נתיניה האסיאתים והמוסלמים של רוסיה, שרווחו החל מסוף המאה השמונה עשרה בחוגי השלטון והאקדמיה. רוון דגל בגישה היונקת מגישת יקטרינה, שעל פיה היכרות קרובה בין השולטים לנשלטים תוך כבוד הדדי תקרב את הנשלטים

(Batunsky 1992: 75-80). באטונסקי מתעלם מכך שדברי הקטרוג של קרימסקי נגד התורכים אינם אלא תרגום ופיתוח לאידאולוגיה האנטי-תורכית במודרניזם האסלאמי, הזוקף לחובת התורכים את 'קיפאון' של האסלאם.

²⁴ למען הצדק ראוי לומר שפעמים רבות לא עמדו המוסדות המזרחניים בציפיות 'המנהל המדיני' והידע המעשי שהעניקו לא הספיק להכשרת דיפלומטים (ברתולד 1977: 158).

לתרבות הרוסית ותביאם להכיר בעליונותה ולהתבולל בה. באופן זה, טענו מצדדיה, יתבסס השלטון הרוסי בקווקאז, באסיה התיכונה ובסיביר לאורך זמן, ויכה שורש ללא התנגדות מקומית. הגישה השנייה, שפשתה בעיקר בחוגי הצבא העוסקים במרדפים אין-ספור אחר פורקי עול קווקאזים, קבעה שהקנאות המוסלמית היא סכנה חמורה שיש לעקרה מן השורש; לא תיתכן כל פשרה בינה ובין השלטון הרוסי, ויש לכפות אותו בכוח הנורע תוך זהירות מפני עירוב בין המזרחי המוסלמי הפרוע למערבי הרוסי. להשקפה זו הייתה עדנה מסוימת במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה, כאשר התחורר שניסיונות הניצור ארוכי השנים בקרב המוסלמים עלו בתוהו (Brower and Lazzerini 1997: 117-118, 138-139).

שני זרמים המקבילים למזרחנות האקדמית במדע המזרח הרוסי, המזרחנות הדתית והמזרחנות הצבאית, נטו לבטא את הגישה השנייה שדגלה בהפרדה. אף על פי ששתיהן ביטויים נתעבים במיוחד לקולוניאליזם תרבותי, אין להקל בהן ראש, שכן משורותיהן יצאו כמה וכמה מלומדים חשובים. המסד הכנסייתי, מתוקף התעניינותו בנעשה בארץ הקודש, השקיע רבות במחקר תולדותי, ובכך הרים תרומה נכבדת לחקר פלסטין והארצות השכנות. בתוך גבולות רוסיה, לעומת זאת, הצטמצמה תרומתו למאבק בג'יודיזם ולתמיכה במפעל המיסיונרי הכושל (Batunsky 1994: 213-235). בניגוד לו, הייתה המזרחנות הצבאית תוצר מקומי של כיבוש, בעיקר הודות להצבתם של גדודי צבא במחוזות שבמזרח ובמחוזות מוסלמיים לפרקי זמן ארוכים, גדודים שהתלוו להם משלחות מחקר מטעם האקדמיה. ככל שהעמיקה חדירתה של רוסיה אל ארצות המזרח, כן התקדמה והשתכללה המזרחנות: המזרחנים צעדו בעקבות הצבא, והצבא אף החל מעמיד מלומדים משלו (ראו ברתולד 1977: 391-417, 427-451). מלומדים אלו סיפרו על רשמיהם מן המפגש עם בני המזרח והאסלאם המוכנעים מעל דפי כתבי העת האקדמיים והעתונות, הם היו להיסטוריונים המתעדים את עלילות הכיבוש הרוסי במזרח ואת תולדות קרבנותיו בזמן אמת ואף שימשו מליצי יושר של האימפריאליזם הרוסי – אותן אימפריאליזם הנושא בחובו את האוריינטליזם, שבו ידע מוליד כוח וכוח מוליד ידע.²⁵ נציגו המובהק

---

25 בפתח ספרו המפורסם מודה אדוארד סעיד כי התמקדותו בהיסטוריה האינטלקטואלית-האימפריאלית של בריטניה ושל צרפת עושה עוול למדעי המזרח בארצות אירופה האחרות, ובכלל זה לרוסיה (Said 1994: 17), שבה המסורת האוריינטליסטית אינה כה מפותחת בהשוואה לשתי המדינות הנידונות (Said 1994: 1). אין בכוונתי לבחון עתה את כל ההיסטוריה האינטלקטואלית הרוסית באספקלריה של סעיד (תרומה חשובה לדיון זה מצויה בספרם של ברור ולאוריני), אך אעיר כי בשונה מן האוריינטליזם המערבי, הופנו חיציו של האוריינטליזם הרוסי (בהוראתו העונה להגדרתו של סעיד) אל בני האוריינט שבתוך גבולות רוסיה יותר מאשר אל בני האוריינט שמחוץ להם – והם שסבלו מן האוריינטליזם המערבי. אוצר הדימויים והמונחים של האוריינטליזם הרוסי הפונה כלפי האחרונים

של זרם המחקר הזה היה המושל פון קאופמן, אשר קיבל ייצוג נאות בכנס המזרחני של 1876 (קראצ'קובסקיי 1955: 1; 119-122; 125; Brower and Lazzerini 1997). בהקשר זה עלינו לזכור שהחלוקה בין שלושת זרמיה של המזרחנות לא הייתה מוחלטת, היו קצינים שהשתלבו יפה באקדמיה, הפקולטה ללשונות המזרח בפטרבורג ערכה בשנות השישים של המאה התשע עשרה ניסיון כושל להכשיר מיסיונרים (ככל הנראה על רקע התחזקות האסלאם בקרב הטאטארים [ברתולד 1977: 168]) ואוניברסיטת קאזאן שימשה, החל ממחציתה של המאה התשע עשרה, כמוסד האחראי להפצת הנצרות בקרב עמי אסיה התיכונה והפכה לבסיסה של המזרחנות הדתית.

'המזרח' בשיח הציבורי ובאמנויות

הגם שהגישה היקטרינית נזנחה על ידי השלטונות, היא נקלטה יפה בחוגיה הליברליים של האינטליגנציה הרוסית, כפי שמעידים דבריו של רוזן המובאים לעיל. הליברליזם הרוסי, בשר מבשרה של התרבות הרוסית החדשה, גילם את האופוזיציה הרוחנית והפוליטית לעריצותם של ניקולאי I ושל יורשיו. הליברלים והשמרנים התנצחו בשאלות היסוד של ההווה הרוסית, מאחר שכל צד עיצב חזון פילוסופי משלו באשר לחובותיהן של המדינה ושל התרבות הרוסית הפראבוסלאבית כלפי עצמן וכלפי נתיניהן ובני חסותן. בעוד שהשמרנים גרסו כי המלוכה האבסולוטית היא ציפור נפשה של האימפריה, פסקו הליברלים שהמלוכה אינה אלא אבן מאבני הבניין בישות המכונה רוסיה – ואבן בניין זו יש להחליף. החלפתה נחוצה מפני שזהו מרכיב מושחת ומתועב, המטמא את ההווה החברתית והתרבותית הרוסית, המכשיל את התקדמותה והמונע את הפיכתה לנאורה שבמדינות העולם. המחנה הליברלי תקף קשות את הפרויקט האימפריאליסטי המלכותי, חשף את עוולותיו, מזה על אכזריותו וקרא להסיטו מן הנתיב הרה האסון. האצבע המאשימה הופנתה אל המנהל הצארי, אל אורחות הכיבוש והשליטה, ולא אל עצם השתלטותה של רוסיה על עמים נכרים ועל אדמות לא־לה. באוטופיה שהגו הליברלים אמורה הייתה ארצם לשמש 'אור לגויים' האסיאתיים, שכן היא נושאת באמתחתה את התרבות הסלאבית הנוצרית, את מתת הקדמה הטכנולוגית ואת המוסר העילאי. רוסיה, בהנחילה לבני המזרח את מנעמי התרבות המערבית, נתפסה כגומלת טובה תחת טובה, כי הלא הערבים 'המזרחים' הם שהנחילו למערב את תרבותם ואת מדעיהם בימי הביניים.

נראה כשאוב מן האוצר המערב אירופי, חרף העובדה כי היחסים ההיסטוריים בין רוסיה לאימפריה העוסמאנית ולפרס ודימויה של רוסיה כנוצרת שלהבתה של הנצרות המזרחית תופסים נתח נכבד בשיח האינטלקטואלי, ההיסטורי, הפוליטי והמדעי הרוסי.

כדי שהאימפריאליזם הרוסי יהיה נאור, כראוי לו, הטיפו הליברלים לרפורמה מעמיקה בכל המבנה השלטוני והחברתי הרוסי (Batunsky 1990: 480-481, 486-488; Barrett 1994: 480-481, 486-488; Batunsky 1992: 75-84, esp. 81-83).

'השאלה המזרחית' היא אפוא שאלה המשיקה לבעיות הזהות הרוסית, שאין בינה לבין השקפותיהם ומאוייהם של בני המזרח והאסלאם ולא כלום. חזון השחרור היה לאומי-פנימי ולא כלל-אנושי. המחלוקת שבין האופוזיציה הליברלית לשמרנים אהדי השלטון התמצתה בבחירת הדרך להנחלת הנצרות והקדמה האירופית לעמים הנכבשים, ולא על כשרות היומרה. תמימות דעים שררה בין שני המחנות באשר למצבם ולדמותם של בני המזרח: הם היו 'בני האוריינט' שההיסטוריה שלהם קפאה על עמדה ולא תתעורר לחיים אלא בהתערבות הרוסית המבורכת. תושבי סיביר, הקווקאז ואסיה התיכונה דומיינו ותוארו כ'פראים אצילים', תמימים ופרימיטיביים באורחותיהם, אך גאוותנים ומסתוריים, ואמנותיהם – כעלילות כוזב מכשפות. דמות 'האחר' באידאולוגיית האימפריאליזם הרוסי 'המשהרר' נשענה על מטענים היסטוריים עמוקים וככדים: לשמות 'מזרחי', 'מוסלמי', 'טאטארי', 'באסורמאן' (שיבוש של 'מוסולמאן') משמעויות לוואי שליליות בשפה הרוסית, הלשון שזכרה את העול הטאטארו-מונגולי לאחר ששכחו אותו דובריה. משמעויות אלה קיבלו משנה תוקף במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה, בפרוץ מלחמת השחרור היוונית (1829-1822) שעוררה שנאה ציבורית עזה לאימפריה העוסמאנית המוסלמית, עושקת היוונים הפראבוסלאבים (Batunsky 1990: 3, Barrett 1994: 482-483; Batunsky 1992: 76). אידאולוגיה זו שימשה בעת ובעונה אחת תקווה לכינון תפארתה של רוסיה המרחיבה גבולותיה מזרחה ודרומה, המגלה את מסתרי אסיה הרחוקה, הצולחת את משברי הנהר אמור אל ארצות הסינים הנידחות, הבאה בשערי המאווזוליאום של תימור-לנג הנורא והמעפילה אל הרקיע על פסגות הקווקאז עטורות השלג, וכן כנחמה המקהה את ההשפלה ממלחמת קרים (1853-1856) ומן המרד הלאומי הפולני של 1863 (Barrett 1994: 479-480).

אחת מנקודות המגע המרכזיות בין המזרחנות הרוסית לתרבות הרוסית הייתה התפיסה האוריינטליסטית. ברם, בעוד שהנימות האוריינטליסטיות במזרחנות האקדמית היו תופעות לוואי הכרחיות למחקר עשיר ומעמיק שחשיבותו בלתי מעורערת, הרי שהאוריינטליזם בספרות ובאמנות מילא בתקופה זו תפקיד שונה לחלוטין. סופריה, משורריה ומבקריה של רוסיה נטלו מוטיבים אוריינטליים לשם תהייה על קנקנה של ארצם-הם כישות לאומית, דתית ותודעתית. מוטיבים אלו שימשו אותם לניסוחה של אופציה תרבותית עצמאית ומשחררת מכבלי השלטון, אשר תסלול נתיבים חדשים באמנות הספר הרוסית בהיקלע שירתה של רוסיה למשבר במות גדולי יוצריה במחצית המאה (Batunsky 1990: 22). אין ראייה טובה לכך מאשר דברי המחאה של גוגול נגד מצבה הרוחני והפוליטי של ארצו, העוטים כסותה של מסה היסטורית על הח'ליפה הקדום אל-מאמון.

אם מחציתה השנייה של המאה התשע עשרה, עידן הפרווה בספרות הרוסית, היא תקופת הראליזם, הרי מחציתה הראשונה, עידן השירה, היא תקופת הרומנטיקה. הסוגה הרומנטית נוהה מטבעה אחר אקזוטיקה, קסם ומסתורין, ואלו נשלפו בשפע מתיבתה של המזרחנות הרוסית ועובדו עיבוד אמנותי להנאת הקהל הקורא ולחינוכו. יתרה מזאת, תקופונים ספרותיים כלליים שימשו במות לפרסום ולביטוי עבור המזרחנים הרוסים לפני הופעתם של כתבי העת המקצועיים, ואף לאחר מכן. עיתונים ותקופונים נטלו חלק בהפצת הידע המזרחני ההולך ומצטבר באקדמיה הרוסית, אם בפרסומים בעלי אופי מדעי ואם בפרסומים ספרותיים-אמנותיים: סיפורים, שירים, פואמות, רשימות מסע וזכרונות (קראצ'קובסקי 1955: v; 84-83; Batunsky 1990: 20). ראשיתה של סוגה זו בספרות הרוסית, שתכונה לצרכינו 'אוריינטליזם פופולרי', אשר היה בה כדי לבטא את השסע בין הציבור לשלטון, נעוצה עוד במאה השמונה עשרה, עת החלו חודרים אל התרבות הרוסית מוטיבים מזרחיים עם תחילתה של המזרחנות האקדמית (תרגומי הקוראן המוזכרים לעיל, תרגום רוסי לאלף לילה ולילה וכדומה). מוטיבים אלו היו, רובם ככולם, שאולים מן המקורות המזרחניים האירופיים ולא ממקורות ראשוניים ושימשו מעין תחליף לסוגיות ולנושאים מזרחיים שמוצאם במזרח עצמו (קראצ'קובסקי 1955: v; 42-41, 45). המפנה התרחש עם מיסודה ההדרגתי של המזרחנות בראשית המאה הבאה, עת עלו על במת האקדמיה שני חוקרים שבזכותם התוודעו הספרות והאמנות הרוסיות אל האוריינט מכלי ראשון: א. בולדירב המוסקבאי ואוסיפ סנקובסקי הוילנאי-הפטרבורגי. חשובה במיוחד תרומתו של סנקובסקי, שכן בשנות השלושים, אחרי שנוכח כי לא יוכל לקומם את הקריירה האקדמית שלו מהריסותיה, פנה לעסוק בספרות ובעיתונות. הוא הפך לאחד מעורכי כתבי העת והסופרים המשפיעים ברוסיה, וכך החדיר והפיץ בספרות הרוסית נושאים מזרחיים שהיו למהות העניין וללב היצירה וחדלו להיות קישוט בלבד, נושאים שהיו שאובים ממקורות מזרחיים ראשוניים ולא מתרגומים מערביים. פעילותו עוררה הדים בקרב האינטליגנציה הרוסית, בהשפעתו החלו משוררים וסופרים אחרים ליצור יצירות התדרות רוח אוריינטלית, תרמו להפצת תודעת המזרח בציבור הרוסי ולהפיכתה לכלי התנגדות לניוון הצאריסטי (קאוורין 1966: 36, 160-161; קראצ'קובסקי 1955: i; 246-225; v; 60-59, 75, 82-76).²⁶ פושקין, לרמונטוב, לב טולסטוי ואחרים - יוצרים שעל חשיבותם אין עוררין - שלחו ידם בחיבור שירים,

26 מעניין לציין שאחד מאיבוי הספרותיים המושבעים של סנקובסקי היה לא אחר מאשר מיודענו ניקולאי גוגול (ואולי לא רק אויב ספרותי - הלא הם היו עמיתים באוניברסיטת פטרבורג); נשמרה אפילו טיוטה למאמר ביקורת קטלני מאת סנקובסקי נגד נפשות מתות, בנוסח פסודו-אוריינטליסטי, כמעין השאלה מאלף לילה ולילה (גיפיוס 1936: 226-249).

סיפורים ורומנים, אשר לימדו סנגוריה על גדולת העם הרוסי, על תולדותיו ועל רוחו העצמאית באמצעות הנושאים והמוטיבים האוריינטליים, אם מן העבר ואם מן ההווה (ראו קראצ'קובסקיי 1955: I: 157-161, 213).

הפער בין המזרחנות האקדמית למזרחנות הפופולרית (אשר שיקף בעקיפין את הפילוג בין גישת יקטרינה לגישה המחמירה, באשר הראשונה זוהתה לרוב עם המזרחנות העממית-התרבותית, והאחרונה – עם המזרחנות האקדמית-הממסדית) העמיק בשנות השלושים של המאה התשע עשרה עם פריצת מלחמות השרור בקווקאז. שעה שמזרחנים מקצועיים רבים עטו על מנהיג ההתקוממות, האמאם הדגסטאני שאמיל (1871-1797), ותיארוהו כשטן בדמות אנוש, הפכו הוא ולוחמיו לדמויות מופת בעיני הציבור הרוסי העוין את הצאריזם. לנגד עיניהם התהווה מעין צלם קיבוצי של לוחם קווקאזי אציל נפש ונועז, אשר קיבל ממדים מיתיים וגילם את החירות הרוחנית שאליה נכספה רוסיה במאה התשע עשרה. המזרח ככלל והקווקאז בפרט הציטירו כמשאת נפש רומנטית שאליה ינוס כל צמא חופש.²⁷ המיתוס הזה הפך לאחד הגורמים המלכדים את האופוזיציה הרוחנית (וחוגים רחבים ממנה) והתפוגג רק עם תבוסתו המלאה של המרד בסוף שנות החמישים, עת השתרשה ההכרה שהקווקאז הסורר היה לחלק בלתי נפרד מאמארוסיה. אידאל החירות התגלגל והפך לפולחנו של האישי שאמיל השבוי, אשר טופח הן בידי האופוזיציה הליברלית שחיפשה לה דמות גיבור והן בידי הממסד השלטוני, שביקש להצייר כנדיב וכמיטיב בנהגו ביריבו המובס באצילות (Barrett 1994: 484-485; Brower and Lazzerini 1997: 82-84, 90-96). נוצר אפוא מצב פרדוקסלי: שלא כמו במערב, שבו ההתפעלות הרומנטית מן האוריינט המסתורי פינתה את מקומה עם פרוץ המפעל האימפריאליסטי לבזו ולהתנשאות כלפי עמי המזרח הכנועים, ברוסיה דרו שתי התפיסות המנוגדות בכפיפה אחת וביטאו את עומק המשבר בין השלטון לנתיניו, משבר אשר בא על פתרונו רק בפברואר 1917.

מפלתו של שאמיל היכתה במעמדו של האוריינטליזם הפופולרי, אך לא הביסה אותו. אוצר הספרות הרוסית הספיק להתעשר ביצירות אוריינטליסטיות שלא נס ליחן עד היום וששימשו השראה ליצירות מאוחרות יותר; אולי המעניינת בהן היא עיבוד מתוך תרגומים אירופיים לאלף לילה ולילה בשלמותו, בתרוזים (סך הכל 71,460 בתי

---

27 לרמזונטוב: 'אָטשן נא, רוסיא לא מוגעלת, / עם עבדים, עם אדונים, / אַתכם, עונדי מדי התכלת, / אותך, אומת הצייתנים.' / לו בקווקאז, בהר מבעד, / משליטך אָפֶנְפֶה, / מַעַם אוזנם הכל שומעת, / מַעַם עינם הכל צופה.' (לרמזונטוב 1989: 206).

שיר בארבעה כרכים!) אשר יצא במהדורה מצומצמת במוסקבה ב־1877.²⁸ מתחוויר, אם כן, שלמזרחנות הרוסית הממוסדת והעממית חלק לא מבוטל בהתפתחות הספרות הרוסית ובהשיגיה הגדולים במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה.

גוגול כאוריינטליסט

ומה ל'אל־מאמון' של גוגול ולאוריינטליזם הפופולרי? הבה נתבונן בכמה מובאות מ'אל־מאמון': '[הערבי]... הקים אמות מים והיכלות ונטע יערות... אשר בהם שלחו המזרקות צופנות העדנה את מימיהן אל השמים וקטרו בושמי המזרח'... 'ההוגה... מיוון לא הלם את דמיונם הנמהר, הפורה והמזרחי מדי [של הערבים]...' 'עם מופלא זה לא צעד, כי אין לקראת התפתחותו'... 'אורחות השלטון האסיאניים'... 'בורא הקוראן אחוז־היצר'... 'הלהט הזה אשר הוא מהותו של עם ערב'. אין מדובר בהערות אגב על 'טבעם' של הערבים, כי אם בתפיסה יסודית ששבה ועולה במקומות רבים אחרים בערבסקות.

גוגול ממשיך ומספר: 'תושבי ערב... הנם זקופי קומה, רזים, [גון גופם] כצבע הזית, עיניהם ושיערים שחורים כפחם'; 'קווי אפיים: נטייה להשתלהבות מהירה, רוחב לב, הכנסת אורחים המדוכאות בתאוות הנקם והבצע, גאוה ותחושת עצמיות שמפחים בהם מרחבי המדבר המשתרעים עד אין קץ... דמיון עז ונטייה לבדיות פיוטיות'; '[מוחמד] שביקש להשפיע על טבעם הלוהט והחושני של הערבים, הבטיח גן עדן המעוטר בכל תפארת צבעי המזרח, וצירף לכל זאת נאומים חוצבי להבות ושיירים עתירי צליל' ('חייהם הקדומים של הערבים'; גוגול 1952 [I]: 139, 140); 'נבחן את העידן הנוצץ שבו עלו והופיעו הערבים – תפארת עמי המזרח'; 'חלפה מאה... וכבר תשאל: כלום היה הוא [העם הערבי] חי וקיים, או שמא היה יצר דמיוננו המופלא מכל?' ('על ימי הביניים'; גוגול 1966: VI: 35); 'תחילה על אסיה... שבה תודעתן הילדותית [של הבריות] מביאה אותן לכדי אמונה כי הן הנבונות מכל... שם שמח לו התורכי לרבוץ כל ימי חלדו... ולעשן את הקאליאן ושם דוהר הברדוי כרוח סערה בשימון... להסביר מדוע מצטיין השבט הטבטוני בקשיות אופיו הפלגמאטי בעודו בגרמניה ומדוע נחה עליו עליצות האופי הקליל בחצותו את האלפים' ('הגיגים על הגאוגרפיה'; שם: 123, 126). המובאה האחרונה היא ראייה ניצחת לכך שתפיסתו האוריינטליסטית של גוגול אינה אלא חלק

28 הכותר נשא את השם: אלף לילה ולילה. מעשיות ערב המסופרות בבתי שיר רוסיים מפי ו. א. קאזאדאייב (קראצ'קובסקי 1955: V: 111-113). כן ראו Brower and Lazzarini 1997: 83-89.

מהשקפה כוללת על טבע העמים כולם, זולת העם הרוסי.²⁹ אין זה פלא, הלא תפיסות דומות רווחו במערב אירופה בעת ההיא, שעה שנוצר המיתוס על 'הנפש הרוסית המסתורית': ההיסטוריון והוקר התרבות היה יכול לאבחן את 'נפשם' של כל העמים והלאומים, אולם בדרך פלא, ברגע שהגיע לעמו שלו התנדפה 'נפשו של הלאום' והייתה כלא הייתה. שלא במתכוון, העניק גוגול תוקף כמו מדעי לתפיסות מיתולוגיות באשר למהותן של קבוצות לאומיות, שאין בינן לבין מדע האתנוגרפיה דבר ומחצית הדבר.

גוגול בן תקופתו היה וחלק את הלכי הרוח השכיחים בה. בין היתר, האמין (כרבים וטובים) בחשיבות השפעתו של 'האופי הלאומי' המולד והטבוע באומה מעצם ברייתה על נתיבי התפתחותה ותולדותיה. 'האופי הלאומי' הוא היוצר והמלכד את האומה וההבדלים בין העמים אינם אלא הבדלים מולדים של דפוסי התנהגות, חשיבה ואורחות חיים. אפשר שקבוצה לאומית זו או אחרת תמיר את אופיה, אולם לשם כך דרוש אירוע כביר ממדים ומזועזע, המשנה את הסביבה הטבעית והאנושית שלה, כגון נדודים על פני מרחקים במשך תקופה ארוכה, או כיבוש בידי ציוויליזציה מבווללת גדולה. בתפיסה זו כשלעצמה אין שום דבר 'גזעני' כמשמעו כיום, אולם היא משמשת בת לווייה בלתי נמנעת לעידן הקולוניאלי המבוסס על השקפה של אי שוויון בין האומות. לא ייפלא אפוא שבבוא הימים היא צמחה לכדי תורה גזענית של ממש באירופה.

בעיני גוגול, 'האופי הלאומי' הוא אחד ממכונניה של החוקיות ההיסטורית ואחד ממניעיו של הציר ההיסטורי המרכזי. לשיטתו, תפיסות עולם ומנהגי יסוד המונחים בשורש 'האופי הלאומי' לא זו בלבד שמחוללים הבדלים בין העמים, כי אם מפרידים בין יושבי יבשות. למעשה, הפערים הגדולים ביותר מצויים בין קבוצות עמים השוכנות ביבשות השונות, ולא בין לאומים שונים בני יבשת אחת. כלומר, קבוצות בעלות 'אופי לאומי' שונה חוברות ליצירת ציוויליזציה שלמה אחת, שכוחה המלכד גובר על כוחם המפצל של ההבדלים ביניהן. בתמונה ההיסטורית שמצייר גוגול לתלמידיו ולקוראיו מתחוללים מרבית המפנים ההיסטוריים החשובים וההתנגשויות הגדולות בין דרי היבשות השונות, ולא בתוך גבולותיה של יבשת אחת. לפי שיטה זו, עולה מדבריו של גוגול שאי ההלימה בין התודעה הערבית המוסלמית לתודעה היוונית, שהגיעה לשיאה בימיו של

29 לא מצאתי בערבסקות אוכור לאופיים הלאומי של הרוסים, אם כי במבט על התהוותה של רוסיה הקטנה מופיעות התייחסויות לאופיים של השבטים הסלאביים העתיקים ושל הקוואקים. כמו כן, ראינו לעיל שגוגול נוקט במילת הגנאי הגזענית 'זיידים' בדברו על יהודי ערב. צירופם של רבבות יהודים לאימפריה הרוסית בעקבות חלוקת פולין גזר עליהם לשאת את צלבו של 'האחר' האולטימטיבי בעיני הרוסים הדומיננטים ושכניהם הסלאבים הלא-רוסים, שמדיניות הרוסיפיקציה דחפה אותם לחפש נחמה באנטישמיות. אכן, העוינות לבני המזרח ולבני דת משה ברוסיה הנן תופעות אחיות.

אל־מאמון, ביטאה סתירה יסודית בין שתי התרבויות והציוויליזציות האלה וכישלונן של הח'ליפה נעוץ בניסיונו לגשר על תהום שאינה ניתנת לגישור. וכך מתאר גוגול את התרבויות השונות בארבע יבשות התבל: אסיה היא ארץ סוערת־חושים, ארץ של ניגודי מנהגים, מסורות והשקפות, המשלבת את הבלתי ניתן לשילוב לכאורה, ארץ מוצאה של האנושות ושל תודעתה; אירופה היא ארץ יציבה, קבועה וטהורה במנהגיה ובתפישותיה, ששורר בה היגיון היסטורי רציף ותקין, שמולכת בה התבונה המכניעה את חושי האדם ואת טבעו הבראשיתי; אפריקה היא ארץ שהאדם כבול בה לטבע ולחושיו, שבה בן האנוש אינו מתפתח כי אם חי במחזורים קבועים; אמריקה היא ארץ שבה השתלבו כל המאפיינים האלו יחדיו אך היסודות טרם התגבשו לכלל שלמות, ולפיכך טרם נוצר בה אופי ייחודי לה ('על הוראת ההיסטוריה הכללית'; שם: 53-55). משל להבחנות האלה מצוי בחיבור הלירי 'החיים', המבטא במלוא הפה את ההשקפה שמאפיינים רוחניים ואינטלקטואליים הם העומדים ביסוד היווצרותו של 'האופי הלאומי' והם שמביאים באורח שכמו נחרץ מראש להתנגשות בין האופיים השונים. השיבותו של 'האופי הלאומי' במחקר ההיסטורי לשיטת גוגול היא אחד הטעמים לכך שההיסטוריה המדינית והכלכלית הופכת לבבואתה של ההיסטוריה האינטלקטואלית והתרבותית.

אנו יכולים, אם כן, לקבוע שהמסה 'אל־מאמון', הגם שהיא מבוססת על מקורות מחקריים, הנה יצירת ספרות ולא מחקר, בדומה לרבות אחרות שהתחברו בשנים הן. עובדה אופיינית היא שהגותו ההיסטורית והאוריינטליסטית של גוגול אינה מוזכרת אצל איש מכותבי תולדותיה של המזרחנות הרוסית וזלת קראצ'קובסקיי המתוודה בלשון הזאת: '...נוכרתי... כי הלא גם גוגול כתב אי אז על אודות הח'ליפה אל־מאמון, כי נמצא בין כתביו דפים חדורי השראה על תרבות ערב, ויהיו אלו דפיו של אמן ולא של חוקר' (קראצ'קובסקיי 1955: I: 103). אזכור זה מבהיר ש'אל־מאמון' של גוגול חלף לצד המזרחנות הרוסית האקדמית כצל ולא הטביע בה כל חותם. אולם עצם העובדה שהסופר הדגול ראה לנחוץ להתעמק בדברי ימי הערבים, בתרבותם ובמורשתם, שטרם ועמל על מאמרים והרצאות בנושא בייחולו כי יזכה בקהל שומעים מסוקרן ונאמן, נובעת במישרין מכך שבמחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה החל לצמוח ברוסיה ענף עצמאי בתרבות ובמדעים, שעלה ולבלב והסתעף לענפי משנה רבים ויפים – והוא מדע המזרח הרוסי.

במקום אחרית דבר

ניתן לצרף לסיפור הזה סיפא אירוני, שאינו קשור בגוגול עצמו, כי אם בניצול שניצל אותו השלטון הקומוניסטי לשירות עקרונותיו המתחלפים חדשות לבקרים. עובדה ידועה

היא שהמדינה הסובייטית ראתה את עצמה כממשיכתה הטבעית של ההיסטוריה הרוסית וכנקודת השיא בהתפתחותה של תודעתם החברתית של העמים הכלולים בברית המועצות. לשם כך טענה לאפוטרופוסות על כל נכסי התרבות במדינה באשר הם ופרשה את חסותה בין היתר על דמויות מפתח בתרבות ובאמנות העבר, אמנים, סופרים ומוסיקאים. על מנת לבסס את הלגיטימיות של השלטון הבלתי לגיטימי, 'עוצבו' מחדש השקפותיהם ופועלם של קלסיקאים אלו, והם גויסו מקברם לשמש כמכשיריה־בדיעבד של הרודנות הבולשביקית, תוך התעלמות מאי אלו היבטים בחייהם או ביצירתם שאינם עולים בקנה אחד עם צרכי הקומוניסטים או הכחשתם.³⁰ גוגול לא נמלט מן הגורל הזה, ואף על פי שמרבית המאמצים התרכזו בהצגתם של רוויזור ושל נפשות מתות ככתבי אשמה קשים נגד השלטון הצארי (תוך הסברים מגומגמים ונבוכים במקצת ל'סטייתו' הדתית של מחברם בשנותיו האחרונות), גם יצירה שולית יחסית כ'אל־מאמון' זכתה בטיפול דומה. הנה מספר לנו ס. מאשינסקי בספרו שיצא ב־1940 ש'ההכרה בכך שהעם הוא כוח המניע העיקרי של התהליך ההיסטורי אינה מביאה את גוגול לכפירה ניהיליסטית בתפקידו של הגיבור בהתפתחות החברתית'. ואם לא די בזאת, הוא מוסיף ומפרט: 'תיקונו של השליט הנאור, סופם כישלון משום שהם אינם נובעים מצרכיו של העם בשלב נתון זה בהתפתחותו ההיסטורית... מאמר זה ['אל־מאמון']... הנו פמפלט יוצא מן הכלל נגד אשליות ההשכלה של המאה השמונה עשרה' וכן הלאה, וכן הלאה (מאשינסקי 1940: 123-124). חלפו שנים עשרה שנים ומלאה מאה למותו של גוגול. 1952, כזכור, הייתה אחת משנות השיא ברדיפת 'הקוסמופוליטים' בברית המועצות, והדבר נתן את אותותיו במהדורות הרבות של כתבי גוגול שפורסמו אז: 'גוגול רואה בזרות הרעיונות שהח'ליפה הבגדאדי ביקש להנחיל לעמו את הסיבה לתבוסתו ולכישלון פעילותו המתקנת. גוגול מגנה את הקוסמופוליטים של אל־מאמון, בהראותו את עקרונותיה ואת הנזק שגורמת השכלה נכרית הנכפית באורח מלאכותי. קביעה זו – מוצאה ברעיון העממיות, ברעיון מהותה הלאומית של התרבות, התופס מקום כה מרכזי בהשקפותיו של גוגול', ובהמשך: 'מַעַתָּלִיּוֹם, או מַעַתָּלִיּוֹם – תורה דתית שנוצרה... בקרב הפאודלים הערבים והסוחרים

30 הנה דוגמה מארץ מולדת, לטביה: שעה שנכבשה על ידי ברית המועצות ביוני 1940, העניק השלטון החדש לגדול משוררה, יאניס ראיניס (Rainis, 1865-1929) את התואר 'משוררה העממי של הרפובליקה הלטבית הסוציאליסטית של המועצות' לאחר מותו, בין היתר משום שהיה קשור בראשית המאה העשרים בחוגים הסוציאלי־דמוקרטיים הלטביים. העובדה ששימש כשר החינוך במדינה הלטבית העצמאית 'הבורגנית' ושאהד אידאולוגיה ראקציונית כציונות 'הושכחה': במאמר המבוא לאוסף כתביו שיצא בימי ברז'נב מוזכרת כהונתו כשר בפסקה קצרצרה, בעוד שמרביתו מוקדשת לניתוח המגמות 'הפרוגרסיביות' ביצירתו (ראיניס 1976: 5-22).

הגדולים... כת הקרמטים קמה בסוף המאה התשיעית על בסיס תנועת איכרים אנטי פאודלית. הראייה המסורתית את הקרמטים ככנופיות פרועות של רוצחים ושל שודדים³¹ – יסודה בעלילותיהם הכוזבות של ההיסטוריונים הערבים, האידיאולוגים של הפאודליזם' (גוגול 1952 [ii]: 390-389).³² במחצית שנות השישים, בימי 'ההפשרה', הנימה משתנה – נגוזו אזכורי 'הקוסמופוליטיזם' למיניהם והקורא נותר עם הנוסח הצמחוני הבא: 'מעטליזם... – כת רציונליסטית באסלאם, שהתירה פרשנות ביקורתית לעקרונות הקוראן. תורתם הכופרת מיסודה [כך:] של המעטולים קיבלה תפוצה והכרה רשמית בעת שלטונו של אל-מאמון... ההיסטוריוגרפיה הפאודלית-הבורגנית הציגה את משתתפיה [של תנועת האיכרים האנטי פאודלית שממנה צמחו הקראמטה, לשיטתם של עורכי המהדורה] כאספסוף של בריונים קנאים במטרה להכפיש את התנועה העממית' (גוגול 1966: vi: 543).

חלפו שנות דור – וברוסיה שלאחר 1991 ממשיכים ומפרסמים את כתבי גוגול. ב-2001 שוב יצאה מהדורה מדעית, ואת ההערות חיברו יודעי דבר: סולקו המעשיות על גוגול כאביר הנחלץ להגנת העם הרוסי מעריצותו של ניקולאי I, והשקפותיו התרבותיות והאנטי צאריות הושבו לממדיהן הראויים. כמו כן, הוסבר סוף סוף ש'הרוצחים מסוריה' הינם כת החשישיון האסמאעילית, ולא כל דבר אחר. האפלה הולכת ומתפזרת.

ביבליוגרפיה

לרמונטוב, מיכאיל, 1989. שירים (תרגום: בוריס גפנוב), תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 מחאמיד, עמר, 2001. 'עלום אל-אסתֶּשְׂרָאק פי רוסיא', אל-רסאלה, 314-320.
 פראנס, אנאטול, 1976. פשעו של סילבסטר בונאר (תרגום: דליה ססלר), תל אביב: עם עובד.
 שלונסקי, אברהם, 1971. תרגומי שירה א', תל אביב: ספרית פועלים.

Barrett, Thomas, 1994. 'Eastern Threats, Eastern Dreams: Imperialism and the Orient in the Journalism of the Left of the 1860s', *Central Asian Survey* 13: 4: 479-490.

---

31 אפילו העורך וכותב ההערות אינם מבחינים בין הקראמטה לתשישיון;
 32 נוסח כמעט וזה מופיע בהערות לגוגול 1953.

- Batunsky, Mark, 1990. 'Islam and the Russian Culture in the First Half of the 19th Century', *Central Asian Survey* 9: 4: 1-27.
- Batunsky, Mark, 1992. 'Racism in Russian Islamology: Agafangel Krimsky', *Central Asian Survey* 11: 4: 75-84.
- Batunsky, Mark, 1994. 'Russian Clerical Islamic Studies in Late 19th and Early 20th Centuries', *Central Asian Survey* 13: 2: 213-235.
- Bivar, A. D. H., 1994. 'The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries and Russian Orientalism', *BSOAS* LVII: 2: 283-302.
- Brower, Daniel and Lazzarini, Edward (eds.), 1997. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Fanger, Donald, 1979. *The Creation of Nikolai Gogol*, Cambridge, Massachusetts and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Frye, R., 1962. 'Soviet Historiography of the Islamic Orient' in: Holt and Lewis (eds.), *Historians of the Middle East*, London: Oxford University Press, 367-374.
- Kirillina, Svetlana, 1998. 'The Russian Historiographical Tradition in Oriental Studies: the Arab Periphery of the Ottoman Empire', *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22: 2: 1-12.
- Lazzarini, Edward, 1992. 'Beyond Renewal: the Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age' in: Gross, Jo-Ann (ed.), *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change*, Durham & London: Duke University Press, 151-165.
- Magarshak, David, 1957. *Gogol: a Life*, London: Faber and Faber.
- Maguire, Robert A., 1994. *Exploring Gogol*, Stanford: Stanford University Press.
- Said, Edward, 1994. *Orientalism*, New York: Vintage Books.
- Sobel, Ruth, 1981. *Gogol's Forgotten Book: Selected Passages and its Contemporary Readers*, Washington: University Press of America.

אָנַסְקִיָּה, א., 1910 =

Анненская, А., 1910. *Н. В. Гоголь: его жизнь и литературная деятельность*, СПб: Шмидт.

- = ארונובה, מ., 1968
- Арунова, М., 1968. "Описание..." П. А. Толстого как источник по истории Османской империи" // *Ближний Восток: история, культура, источниковедение*, Москва: АН СССР, Институт народов Азии, 27-39.
- = באזיאנץ, א., קוונצובה, נ. וקולאגינה, ל., 1969
- Базианц, А., Кузнецова, Н. и Кулагина Л., 1969. *Азиатский музей - институт востоковедения АН СССР, 1818-1968*, Москва: Наука.
- = באראנוב, כ. (עורך), 1970
- Баранов, Х., ред., 1970. *Арабско-русский словарь*, Москва: "Советская энциклопедия".
- = ברתולד, וסיליי, 1977
- Бартольд, Василий, 1963-1977. *Сочинения: т. 9*, Москва: Издательство восточной литературы.
- = בלנקובה, ט., 1972
- Беленкова, Т., 1972. "С. С. Абамелек-Лазарев – русский исследователь восточной Палестины" // *Страны ближнего и среднего Востока (история и экономика)*, Москва: АН СССР, 20-27.
- = גנקביץ', ויקטור, 2001 (I)
- Ганкевич, Виктор, 2001 (I). "Джалидистская реформа народного образования крымских татар в конце 19 – начале 20 века" // Иордан, М., Кузеев, Р., и Червоная, С., *Ислам в Евразии*, Москва: Прогресс, 378-384.
- = גנקביץ', ויקטור, 2001 (II)
- Ганкевич, Виктор, 2001 (II). "От исламского к светскому искусству (По страницам газеты "Терджимап/Переводчик" 1883-1918 годов" // Иордан, М. и проч., 385-400.
- = גיפיוס ו. (עורך), 1936
- Гиппиус, В., ред., 1936. *Н. В. Гоголь - материалы и исследования. т. I* (лит. архив), Москва-Ленинград: Изд. Академии наук СССР.
- = גוגול, ניקולאי, 1952 (I)
- Гоголь, Николай, 1952 (I). *Полное собрание сочинений, т. 9*, Москва: Изд. Академии наук СССР.
- = גוגול, ניקולאי, 1952 (II)
- Гоголь, Николай, 1952 (II). *Собрание сочинений, т. 4*, Москва: Правда.

- גוגול, ניקולאי, 1953 =
Гоголь, Николай, 1953. *Собрание сочинений в шести томах, т. 6*,
Москва: Государственное издательство художественной литературы.
- גוגול, ניקולאי, 1966 =
Гоголь, Николай, 1966. *Собрание сочинений в семи томах, тт. 6, 7*,
Москва: Художественная литература.
- גוגול, ניקולאי, 2001 =
Гоголь, Николай, 2001. *Полное собрание сочинений и писем*, Москва:
Наследие.
- קאוורין, בנימין, 1966 =
Каверин, Вениамин, 1966. *Барон Брамбеус: история Осипа Сенковского, журналиста, редактора "Библиотеки для чтения"*, Москва:
Наука.
- צ'רבונאה, סווטלאנה וקאפּלר, אנדריאס, 2001 =
Каппелер, Андреас и Червоная, Светлана, 2001. "Мусульманские народы
России: историческое введение" // Иордан, М. и проч., 98-118.
- קארצב, א., 1959 =
Карцев, А., 1959. "Обзор документов центрального государственного
исторического архива в Ленинграде по вопросу о культурных связях
России с Сирией, Ливаном и Палестиной в 19-ом и начале 20-го в." // *Арабский сборник*, Москва: Издательство восточной литературы, 106-
112.
- קארצב, א., 1961 =
Карцев, А., 1961. "О культурных и экономических связях России с арабским
востоком в первой половине 19-го века" // *Краткие сообщения
института народов Азии*, Москва: АН СССР, Издательство
восточной литературы, 30-37.
- קראצ'קובסקיי, איגנאטיי, 1960-1955 =
Крачковский, Игнатий, 1955-1960. *Избранные сочинения: тт. 1, 3, 5*,
Москва: АН СССР, Издательство Академии наук.
- קרימסקיי, אגאתאנגל, 1971 =
Крымский, Агафангел, 1971. *История новой арабской литературы*,
Москва: Наука.
- קרימסקיי, אגאתאנגל, 1975 =
Крымский, Агафангел, 1975. *Письма из Ливана, 1896-1898*, Москва: Наука.

ליווטובה, או. ופורטוגל, ו., 1966 =

Ливотова, О. и Португаль, В., 1966. *Востоковедение в изданиях Академии Наук. 1726-1917: библиография*. Москва: "Наука".

מאשינסקיי, ס., 1940 =

Машинский, С., 1940. *Историческая повесть Гоголя*, Москва: СП.

פוספלוב, ג., 1953 =

Поспелов, Г., 1953. *Творчество Н. В. Гоголя*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство.

ראיניס, י., 1976 =

Райнис, Я., 1976. *Стихотворения: пьесы*, Москва: "Художественная литература".

חכימוב, אי., 1972 =

Хакимов, И., 1972. "Пребывание мусульманского реформатора и политического деятеля востока Джамаль ад-Дина Афгани в России (1887-1889)" // *Страны ближнего и среднего Востока (история и экономика)*, Москва: АН СССР, 186-193.